ALAIN BESANÇON

NENOROCIREA SECOLULUI

Despre comunism, nazism şi unicitatea „Şoah “-ului

Traducere de
MONA ANTOHI

HUMANITAS

BUCUREȘTI

Versiune octombrie 2015

Coperta

IONUŢ BROŞTIANU

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
BESANÇON, ALAIN

Nenorocirea secolului: despre comunism, nazism şi unicitatea „Şoah“-ului / Alain Besançon; trad.: Mona Antohi. — Bucureşti: Humanitas, 2007

ISBN 978-973-50-1554-1

I. Antohi, Mona (trad.)

321.64
329.15

ALAIN BESANÇON
LE MALHEUR DU SIÈCLE
Sur le communisme, le nazisme et l'unicité de la Shoah
© LIBRAIRIE ARTÈME FAYARD, 1998
© HUMANITAS, 1999,2007, pentru prezenta versiune românească

EDITURA HUMANITAS
Piaţa Presei Libere 1, 013701 Bucureşti, România
tel. 021/31718 19, fax 021/31718 24
www.humanitas.ro
Comenzi CARTE PRIN POŞTĂ: tel. 021/311 23 30,
fax 021/313 50 35, C.P.C.E. — CP 14, Bucureşti
e-mail: cpp@humanitas.ro
www.librariilehumanitas.ro

ALAIN BESANÇON s-a născut la 25 aprilie 1932, la Paris. A absolvit Institutul de Studii Politice în 1952 şi a mai obţinut următoarele diplome: *maîtrise* (Istorie, Sorbona, 1954), *agrégation* (Istorie, 1957), doctorat în istorie (Sorbona, 1967), doctorat în litere (*doctorat d'Etat,* 1977). Cercetător C.N.R.S. (1959 1963), apoi profesor la Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (1963-1992). Numeroase stagii ca profesor şi cercetător la Columbia University (1964), Rochester University (1965), Wilsoncenter, Washington (1979), Hoover Institution, Stanford (1983), All Souls College, Oxford (1986), Academia de Ştiinţe a U.R.S.S.

Discipol al lui Raymond Aron, Alain Besançon este unul dintre cei mai proeminenţi specialişti în istoria rusă şi sovietică — Zona centrală a activităţii sale academice şi publicistice. Numeroasele sale lucrări ştiinţifice au fost publicate în toată lumea, începând cu prestigioasele periodice *Daedalus, journal of Contemporary History, Encounter, Survey Commentary, Policy Review, Annales, Contrepoint, Commentaire, Archivio di Filosofia, Revista de Occidente.* Din 1983, publică frecvent comentarii politice în *L'Express.* A fost tradus târziu în ţările Europei de Est, dar a avut mereu o intensă circulaţie clandestină, în special în Polonia şi U.R.S.S. *Samizdat).* Academia Franceză l-a distins cu Marele Premiu pentru Eseu (1984) şi Premiul de Istorie.

În 1996, a devenit membru în Académie des sciences morales et politiques. Scrieri principale: *Le tsarévitch immolé* (1967, 1991); *Entretiens sur le Grand siècle russe et ses prolongements* (în colaborare cu Wladimir Weidlé şi alţii, 1971); *Histoire et expérience du moi* (1971); *Éducation et société en Russie* (1974); *L'Histoire psychanalytique, une anthologie* (1974); *Être russe au XIX-e siècle* (1974); *Court traité de soviétologie à l'usage des autorités civiles, militaires et religieuses* (1976); *Les origines intellectuelles du léninisme*(1977, 1986; trad. Rom. Humanitas, 1993, 2007); *La confusion des langues* (1978; trad. Rom. Humanitas, 1992); *Présent soviétique et Passé russe* (1980, 1986); *Anatomie d'un spectre* (1981; trad. Rom. Humanitas, 1992); *Courrier Paris-Stanford* (eu Jean Plumyène, 1984); *La falsification du bien. Soloviev et Orwell* (1985); *Une génération* (1987); *Vendredis* (1990); *L'Image interdite, une histoire intellectuelle de l'iconoclasme* (1994, 2000; trad. Rom. Humanitas, 1996); *Trois*

tentations dans l'Eglise (1996; trad. Rom. Humanitas, 2001); *Le Malheur du siècle* (1998; trad. Rom. Humanitas, 1999, 2007).

Memoriei
lui Annie Kriegel
și a lui Michel Heller

INTRODUCERE

Eseul de faţă ridică două întrebări conexe cărora nu pretinde să le dea un răspuns exhaustiv. Prima se referă la conştiinţa istorică, ce mi se pare astăzi extraordinar de lipsită de unitate. Dezacordul priveşte tocmai ceea ce a avut mai caracteristic secolul nostru în raport cu toate celelalte: remarcabila amploare a masacrării oamenilor de către alţi oameni, care a fost posibilă doar prin preluarea puterii de către comunismul de tip leninist şi de către nazismul de tip hitlerist. Aceşti „gemeni heterozigoţi“ (Pierre Chaunu), deşi sunt duşmani şi au o istorie diferită, prezintă mai multe trăsături comune. Îşi propun să ajungă la o societate perfectă înlăturând obstacolul malign care le stă în cale. Se pretind filantropi pentru că urmăresc, unul binele întregii umanităţi, celălalt binele poporului german, şi pentru că acest ideal a dezlănţuit forme entuziaste de devotament şi acte eroice. Dar ce îi apropie mai mult e faptul că ambii şi-au arogat dreptul – sau au considerat că au datoria – de a ucide, folosind în acest scop metode asemănătoare, la o scară nemaiîntâlnită în istorie.

Or, astăzi memoria istorică nu tratează cele două fenomene în mod egal. Nazismul, deşi a dispărut complet de mai bine de o jumătate de secol, stârneşte, pe drept cuvânt, o repulsie pe care timpul nu o atenuează câtuşi de puţin. Dimpotrivă, consideraţiile oripilate pe marginea acestui subiect par să câştige pe an ce trece în profunzime şi întindere. Comunismul, în schimb, cu toate că s-a prăbuşit foarte recent, beneficiază de o amnezie şi o amnistie ce întrunesc consimţământul aproape unanim nu doar al partizanilor săi – căci încă mai are partizani –, ci şi pe acela al duşmanilor săi celor mai înverşunaţi, ba chiar al victimelor sale. Nici unii, nici alţii nu găsesc de cuviinţă să-l readucă în actualitate. Uneori, coşciugul lui Dracula se întredeschide. Aşa se face că, la sfârşitul anului 1997, a apărut o lucrare

(Cartea neagră a comunismului[1]) care a îndrăznit să facă totalul morţilor ce îi pot fi atribuiţi. Ea propunea o cifră situată între 85 de milioane şi 100 de milioane de victime. Scandalul declanşat a fost de scurtă durată şi coşciugul se închide deja, fără ca aceste cifre să fi fost de altminteri serios contestate.

Am avut prilejul să abordez de curând acest contrast între amnezia comunismului şi hipermnezia nazismului. L-am tratat succint sub unghiul destul de îngust al condiţiilor istorice şi politice cărora uitarea comunismului le putea fi imputată.[2] Subiectul necesita o analiză mai amplă şi din alte puncte de vedere. Este tocmai ceea ce-şi propune prima parte a acestui eseu.

A doua chestiune are legătură cu Şoah-ul. În ce măsură poate fi el singularizat în imensul măcel al secolului? Poate fi aşezat ca un mormânt printre alte morminte în cimitirul comun? Şi dacă nu, din ce cauză?

Este un fapt mai uşor de constatat decât de explicat: problema Şoah-ului bântuie nu numai conştiinţa istorică a secolului în general, ci în mod specific relaţia sau comparaţia dintre memoria comunismului şi cea a nazismului. Eu însumi simţisem cu putere acest lucru, subliniind în discursul meu motivul pentru care poporul evreu îşi asumase memoria Şoah-ului: dintr-o obligaţie morală care se înscria în lunga memorie a persecuţiilor; dintr-o obligaţie religioasă legată de preamărirea sau interogarea pasionată – de felul celei practicate de Iov – a Domnului care a făgăduit să-şi apere poporul şi care pedepseşte nedreptatea şi crima. Umanitatea trebuie să-i mulţumească memoriei evreieşti pentru că a conservat cu sfinţenie arhivele Şoah-ului. Enigma priveşte popoarele care au uitat.

Dificultatea provine din faptul că, pentru a răspunde la a doua întrebare, trebuie schimbată perspectiva. Într-adevăr,

---

[1] Trad. rom. Humanitas, 1998.

[2] Într-un discurs rostit la Institut de France în octombrie 1997. Cititorul va găsi textul în anexă. A fost publicat simultan în revista *Commentaire* (nr. 80, 1997-1998) şi în revista *Commentary* (ianuarie 1998), care apare la New York sub auspiciile lui American Jewish Committee. Cele două reviste au publicat în numerele următoare reacţiile cititorilor.

putem compara comunismul şi nazismul ca fiind două specii ale aceluiaşi gen, genul ideologic. Forma lor de seducţie, natura şi maniera puterii lor, tipul lor de crimă au legătură cu forma mentală de care depind în întregime: ideologia. Înţeleg prin acest termen o doctrină care promite, prin intermediul convertirii, o mântuire temporală, care se consideră conformă cu o ordine cosmică descifrată ştiinţific în evoluţia sa, care impune o practică politică vizând transformarea radicală a societăţii. Putem împinge foarte departe comparaţia dintre comunism şi nazism, remarcând diferenţele şi similitudinile, fără a ieşi din cadrul analizei istorice şi politice.

În schimb, în cazul Şoah-ului ieşim imediat din acest cadru. Deşi politicienii, îndeosebi în Franţa, încearcă să introducă Şoah-ul în eterna luptă dintre „dreapta“ şi „stânga“, această catastrofă se situează în cu totul altă parte, ca un nucleu la fel de grav şi arzător care-şi trăieşte propria viaţă, departe de luptele din arenă. Conştiinţa Şoah-ului nu e în largul ei în analiza pur politică; ea încearcă un soi de jenă în faţa studiului comparaţiv, neutru, „ştiinţific“. Păstrează într-un fel inexprimabil sentimentul unui eveniment unic în acest secol sau în oricare altul, pretinzând altceva decât un simplu studiu obiectiv: o reverenţă specială, o tăcere sacră. Nu ne mai aflăm în istoria ideologiei, ci în istoria religiei – ba chiar în religia însăşi, iudaică, mai întâi, apoi creştină.

Nu e mai puţin adevărat că cele două chestiuni – conştiinţa istorică comparată a celor două ideologii ucigaşe şi conştiinţa Şoah-ului – întreţin un raport complice. Fenomenul unic al Şoah-ului a apărut lent din memoria confuză a nazismului şi are legătură cu tratamentul diferit care a fost rezervat comunismului.

Este periculos să urmărim două serii de evenimente care nu au aceeaşi natură, nu se situează în acelaşi spaţiu sau în acelaşi timp, şi pe care totuşi istoria le-a asociat într-o manieră obscură. Pentru a limpezi puţin lucrurile, atât cât îmi stă în puteri, am să schiţez pe scurt genealogia acestei probleme. Voi compara apoi pas cu pas comunismul şi nazismul din perspectiva distrugerilor pe care le-au antrenat în ordine fizică, morală, politică. Mărturisesc că, având în

vedere că am tratat deja pe larg acest subiect, speram să nu mai revin la el – atât e de complicat. Împrejurările m-au silit însă s-o fac. Pe urmă, mă voi aventura în domeniul teologiei, pentru a încerca să stabilesc unde se situează exact unicitatea Şoah-ului. Vorbesc despre unicitate, dar mă îndoiesc că, multă vreme de-aici încolo, se va putea cădea de acord asupra sensului acestei unicităţi.

* * *

Chestiunea unicităţii Şoah-ului, pe care cred că victimele au intuit-o imediat, nu a apărut în conştiinţa publică în toată amploarea sa decât la câţiva ani după eveniment.

Mărturia lui Primo Levi, Se questo e un uomo, unanim recunoscută astăzi drept una dintre cele mai emoţionante relatări despre Auschwitz, a fost redactată imediat după întoarcerea autorului în Italia. A fost respinsă de mai mulţi editori importanţi, fiind publicată totuşi în 1947, într-un tiraj de 2 500 de exemplare, de către o mică editură care a dat faliment la scurt timp după aceea, şi cartea s-a scufundat în uitare. Reeditată de Einaudi în 1958, a cunoscut o glorie atât de meritată încât anonimatul anterior ne introduce într-un aspect al enigmei.

„În perioada grea de după război, explică Levi, oamenii nu prea doreau să retrăiască anii dureroşi care tocmai se încheiaseră.“ Explicaţia este adevărată, dar vagă şi insuficientă. Este drept că imediat după război toate lagărele de deportare erau percepute cu aceeaşi oroare şi că nu se făcea net diferenţa între lagărele de muncă (de pildă, Buchenwald) şi lagărele de exterminare (de pildă, Treblinka). Toate victimele erau deopotrivă plânse şi nimeni nu se gândea să distingă categoriile. La procesul de la Nürnberg, nu se evocase decât „persecutarea“ evreilor. Citindu-l pe Primo Levi, constatăm că în lagărul şi în comandoul său evreii ocupau ultimul cerc al infernului, dar existau şi alte cercuri, iar calitatea de fiinţă umană era negată deopotrivă nonevreilor — foarte numeroşi la Auschwitz – şi oricărui deţinut, inclusiv celui mai criminal Kapo. În aceasta constă fondul metafizic al cărţii, anunţat încă din titlu. Ca orice

eveniment care depăşeşte imaginaţia, deportarea a traversat o fază de amnezie, sau un amestec de amnezie şi de afazie, care nu cruţa deportaţii şi, printre ei, pe evreii care au scăpat cu viaţă. Nu e uşor de exprimat indicibilul. Timpul a permis acomodarea vederii cu acest obiect care nu poate fi privit fix.

Dar pentru ca tema unei specificităţi a Şoah-ului, a unicității sale, sa atingă conştiinţa istorică comună, trebuise să aibă loc un eveniment însemnat. Mai apoi a fost nevoie de un al doilea eveniment pentru ca tema comparaţiei între nazism şi comunism să o atingă la rândul său.

Primul eveniment constă într-o creştere considerabilă a „vizibilităţii“ poporului evreu. Emancipaţi în cursul secolului al XIX-lea, evreii reuşiseră să obţină recunoaşterea drepturilor lor religioase, a libertăţii „cultului israelit“, la fel ca şi celelalte culte, dar nu şi a drepturilor civice particulare. Or, din timpurile biblice, iudaismul s-a autoperceput întotdeauna indisociabil ca religie şi popor. Cea de-a doua jumătate a identităţii evreieşti trebuise să fie când abandonată, ba chiar uitată, în democraţiile occidentale, când suportată ca o povară în ţările în care noţiunea de „caracter etnic“ nu fusese eclipsată de noţiunea modernă de cetăţenie. Nazismul înlocuise conceptul de popor cu conceptul de rasă şi exclusese acea „rasă“ din cadrul umanităţii comune. În Europa postbelică, noţiunea de „popor evreu“ nu mai avea nici un temei. Pentru occidentali nu existau decât cetăţeni, englezi, francezi, italieni etc. de „origine“ sau de confesiune iudaică. Pentru comunişti, iudaitatea evreilor era în principiu sortită dispariţiei şi, între timp, nu era permis să faci caz de ea.

Exista şi un al treilea element în conştiinţa evreiască: pământul. Or, iată că în 1948 poporul evreu îşi făcea simţită existenţa în univers sub forma modernă a unui stat naţional, în bună parte laic, bucurându-se de independenţa totală pe care o pierduse cu prilejul cuceririi asiriene, apoi babiloniene, şi de o prezenţă teritorială aproape spulberată în timpul războaielor evreieşti ale lui Titus şi Hadrian. În virtutea Legii întoarcerii, statul evreu se instituia de drept ca patrie a tuturor evreilor din lume.

Statele aflate sub dominaţie comunistă au recunoscut statul Israel din raţiuni politice fluctuante. Ţările democratice l-au recunoscut într-o manieră mai stabilă fiindcă, pe lângă motivele politice, existau motive pe care le putem numi religioase. Sentimentul de culpabilitate al lumii creştine tocmai se năştea şi era menit să devină şi mai apăsător. Conştiinţa religioasă a fenomenului evreiesc, pe care orientarea adoptată de interpretarea Scripturilor şi de învăţătura Părinţilor Bisericii o obnubilase vreme de secole, ieşea din nou la iveală şi frământa lumea catolică. Acesta a fost punctul de plecare al unui vast reviriment din care conciliul Vatican II nu a reprezentat decât o etapă, şi care nu s-a încheiat încă.

Lumea occidentală a acceptat deci, în general fără nici o dificultate, noua imagine pe care au căpătat-o evreii prin fondarea Israelului. A acceptat îndeosebi ca evreii, care nutreau dintotdeauna un mare patriotism faţă de diversele lor patrii diasporice, să dezvolte un al doilea patriotism, îndreptat spre Israel, fără să fie vorba, de altminteri, de acelaşi sentiment şi nici de acelaşi tip de loialitate. Aş fi înclinat să compar acest drept la un dublu patriotism, pe care opinia publică nu l-ar fi admis la o altă minoritate, cu privilegiul, la fel de excepţional şi precar, de astă dată de natură pur religioasă, obţinut de evrei în perioada domniei lui Irod cel Mare, de a fi dispensaţi de cultul imperial şi de religia civică.

Această nouă conştiinţă a identităţii evreieşti s-a afirmat printr-o mişcare spontană şi progresivă. Trebuie totuşi menţionată o dată importantă, anul 1960. Până atunci, sentimentele patriotice ale Israelului se hrăneau din amintirile rezistenţei armate în faţa nazismului. Insurecţia ghetoului din Varşovia era mai curând invocată decât genocidul îndurat pasiv. Procesul Eichmann, dorit public şi răsunător de către autorităţile israeliene; a marcat o schimbare. Şoah-ul a devenit un eveniment central, şi în unele privinţe fondator, bază a legitimităţii. El a constituit punctul de plecare al unei discuţii juridice, morale, filozofice, teologice în care s-au angajat spirite ilustre din întreaga lume

– Hannah Arendt, Raymond Aron, Gershom Scholem – şi care nu se va încheia prea curând.

Al doilea eveniment, raportul Hruşciov, în 1956, a făcut inevitabilă comparaţia. Comunismul bolşevic a fost cunoscut ca sistem criminal încă din 1917. Dar din cauza forţei de iradiere a ideii, din cauza capacităţii de dezinformare şi minciună a organelor mişcării, această cunoaştere nu era autentificată. Era negată cu bună-credinţă de o mulţime de oameni cinstiţi.

Secretul nazist privind distrugerea evreilor din Europa este un secret „simplu“, obţinut prin mijloace clasice: izolarea centrelor de exterminare, uciderea periodică a executanţilor aleşi dintre victime, jurământul care-i lega pe exterminatori, efectivul lor relativ restrâns. Secretul bolşevic e mai complex. Cuprindea şi el o parte simplă, clasică, de natură militară şi poliţienească. Dar acest nucleu era protejat de o ceaţă ideologică extrem de deasă care făcea ca, până şi atunci când secretul referitor la operaţiuni de distrugere era deconspirat, scurgerea de informaţie să fie acoperită de o voinţă de incredulitate generală, iar zidul etanş să se reconstituie ceva mai încolo. Au existat momente, de exemplu, între războiul din Spania şi victoria asupra nazismului, în care comunismul nu mai era cunoscut, dincolo de graniţele sale, decât de câţiva indivizi, în general foşti comunişti care aveau o percepţie intimă a sa, foşti stângişti dezamăgiţi şi revoltaţi, majoritatea incapabili să transmită ceea ce ştiau şi adeseori incapabili să înţeleagă lucrurile până la capăt.

Până în 1956, seria discontinuă de mărturii, deşi documentate şi incontestabile, a rămas închistată şi lipsită de autoritate în faţa autorităţilor academice, păstrătoare ale spiritului critic, şi în faţa oamenilor politici, fie ei chiar străini şi ostili ideii comuniste. Dacă şi-ar fi dat girul în acest sens, ar fi fost obligaţi să-şi modifice radical concepţiile despre lume, fiindcă aceste mărturii (la fel s-a întâmplat şi cu cele care priveau nazismul) îi introduceau într-un univers incredibil, ascultând de o raţionalitate derutantă, în care ar fi trebuit să facă un uriaş efort ca să-şi găsească reperele. În plus, nu se

simţeau ameninţaţi. Ca să luăm un exemplu, problema lagărelor sovietice ridicată de David Rousset cu puţin înainte de 1950 a fost considerată scandaloasă. Sartre a demonstrat cu uşurinţă că ele nu puteau exista, deoarece conceptul de lagăr era contradictoriu, din punct de vedere filozofic, cu acela de socialism. În 1948, cu prilejul procesului Kravcenko, Margarete Buber-Neumann a stârnit reacţii revoltate când a afirmat că în lagărul de muncă german subzistau urme ale dreptului inexistente în lagărul sovietic în care fusese deţinută înainte ca Stalin să o predea lui Hitler.

Raportul Hruşciov nu exprimă nici cea mai mică remuşcare pentru victimele necomuniste ale comunismului. Singura crimă adevărată a sistemului stalinist, care l-a umplut de indignare pe Hruşciov, a fost condamnarea la moarte pe scară largă a comuniştilor fideli cauzei. Totuşi, această mărturisire extrem de incompletă a introdus o impuritate în metalul dur al ideologiei şi a provocat o fisură în zidul care înconjura secretul. Crimele împotriva comuniştilor nu erau cu adevărat condamnabile, potrivit secretarului general, decât în măsura în care dezavantajau proiectul şi slăbeau puterea comunistă. Însă, după raport, lumea a început să-şi pună întrebări în legătură cu crimele comise de comunişti. Sistemul a devenit obiectul unei interogaţii generale, al unei anchete pline de o suspiciune legitimă, imposibil de camuflat. Ancheta a căpătat amploare, deşi lent şi cu intermitenţe, pentru că puterea comunistă a rămas în vigoare încă vreo treizeci de ani, perioadă aproape la fel de lungă ca şi cea care o separa de naşterea sa. În acest timp, a continuat să nege totul cu înverşunare, dezafectând însă treptat sistemul lagărelor. Arhipelagul Gulag (1974) a avut efectul unui berbec împotriva porţii citadelei minciunii. Dar nu era decât un simplu text: îi lipsea ceea ce romanele poliţiste englezeşti numesc the evidence of the corpse, proba cadavrului. Pe toată suprafaţa pământului, nimeni nu văzuse şi nici nu atinsese lagărele comuniste, în afara celor câtorva supravieţuitori. Osuarele cambodgiene au fost o excepţie. În ciuda tuturor, putem spune că în clipa căderii secretul era cunoscut — deşi „negaţionismul“ în ceea ce priveşte

comunismul rămâne mult mai puternic decât cel care protejează nazismul.

* * *

Astfel, pe la mijlocul anilor ’60, ororile secolului, nazismul şi comunismul, erau amândouă inculpate. Sub aceleaşi capete de acuzare? Este tocmai subiectul discuţiei care urmează.

Am împărţit întrebarea în mai multe segmente, lucru care prezintă unele inconveniente, pentru că fragmentarea poate face să se piardă din vedere unitatea obiectului. Îl voi examina din unghiul distrugerii. Într-adevăr, din nazism şi comunism nu mai rămâne decât ceea ce le-a rezistat, cum ar fi literatura „disidentă“. Restul e un câmp de ruine care trebuie degajat şi curăţat. Distrugerea este materială: oameni vii au fost transformaţi în cadavre. Morală: suflete cinstite şi raţionale au devenit criminale, nebune, stupide. Politică: societatea a fost smulsă din forma ei, remodelată conform proiectului ideologic. Apoi, lăsând deoparte analiza istorică, va trebui să reluăm aceeaşi investigaţie din punctul de vedere al filozofiei şi teologiei. În sfârşit, voi reveni asupra subiectului discursului meu la Academie şi voi descrie lucrarea memoriei. Voi vorbi în final despre unicitatea Şoah-ului.

I

Distrugerea fizică

Şase nume

Înaintea oricărei apropieri între experienţa comunistă şi experienţa nazistă, trebuie rostite şase nume: Auschwitz, Belzec, Chelmno, Majdanek, Sobibor, Treblinka. Sunt cele şase centre de exterminare pe scară industrială a evreilor. Secvenţă-tip: transport; triere la coborârea din tren; tatuare; camera de gazare sau groapa comună imediată pentru femei, copii, indivizii inapţi de muncă. După câte ştiu, această secvenţă nu se regăseşte în lumea comunistă. Nu putem pronunţa aceste şase nume fără să ne revină în memorie documentele, mărturiile, studiile, reflecţiile, poemele, cântecele, rugăciunde care au încercat să comunice incomunicabilul. Numai pornind de la acest absolut, şi, dacă-mi este îngăduit să mă exprim metaforic, de la acest zero absolut luat ca terminus a quo al oricărei măsuri ulterioare, putem încerca să evaluăm distrugerea fizică înfăptuită de regimul comunist.

Raul Hilberg este autorul unui compendiu extraordinar de documentat, scrupulos şi controlat: The Destruction of the European Jews.[1] I-a venit la fel de greu ca şi lui Primo Levi să-şi găsească un editor, şi nu şi-a publicat cartea decât în 1985. Nu există în prezent, şi nici nu va putea exista multă vreme de-aici încolo o lucrare atât de sigură şi de detaliată privitoare la distrugerile comuniste. Am să-i împrumut planul.

Distrugerea evreilor din Europa, potrivit lui Hilberg, a avut loc în cinci etape:

[1] Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews,* ediţie revăzută şi definitivă, 1985. Trad. Fr. *La Destruction des Juifs d'Europe,* Fayard, Paris, 1988, reed. „Folio histoire", 1995.

— exproprierea;
— concentrarea;
— „operaţiunile mobile de ucidere“;
— deportarea;
— centrele de exterminare.

Conform aceluiaşi scenariu, constatăm că distrugerea comunistă cunoaşte primele patru mijloace, deşi intervin diferite variante care ţin de natura sa şi de proiectul său. Ea a omis al cincilea mijloc. A adăugat în schimb altele două, de care nazismul nu a avut nevoie: execuţia judiciară şi foametea.

Exproprierea

Exproprierea este prima măsură a puterii comuniste. Însăşi definiţia comunismului presupune că răul social îşi are rădăcinile în proprietatea privată. Exproprierea „mijloacelor de producţie“ este deci imediată. Dar, cum e necesar să i se smulgă poporului ideea de proprietate, determinându-l să se supună complet noii puteri, urmează logic exproprierea locuinţelor, a conturilor din bancă, a pământului, vitelor. Oamenii nu şi-au putut păstra decât hainele de pe ei şi ceva mobile.

În ţările comuniste au existat întotdeauna bogătaşi, fără să se poată afirma despre ei că ar fi proprietari. Erau când posesori „ilegali“ de bunuri rare, când privilegiaţi care, drept răsplată pentru fidelitatea lor politică şi în virtutea poziţiei lor în sistem, dispuneau de avantaje. Fiind legat de proprietate, dreptul dispare dintr-o singură lovitură: nu mai există decât transpuneri „juridice“ ale deciziilor partidului. În Germania nazistă, exproprierea şi scoaterea în afara legii nu i-au vizat la început decât pe evrei. Dreptul şi proprietatea continuau să existe pentru „arieni“, dar comprimate, reziduale şi menite să dispară în logica sistemului.

Concentrarea

Filtrajul şi reperajul n-au funcţionat în regimul comunist ca

în regimul nazist. Nazismul îi socotea pe evrei, din punct de vedere fizic, ca pe un soi de focare individuale de infecţie. Trebuiau deci căutaţi, ca într-o operaţie de deratizare sau de dezinsecţie, până în cele mai secrete unghere unde s-ar fi putut ascunde, şi regimul a consacrat acestui scop bani, personal şi meticulozitate. Comunismul trebuia să se dedice unei sarcini mai vaste, pentru că era mai vagă şi indefinită. Trebuia să distrugă „duşmanul socialismului“, „duşmanul poporului“. Trebuia mai întâi să anihileze duşmanul desemnat dinainte, duşmanul instituţional: bogătaşul, nobilul, burghezul, capitalistul, ţăranul înstărit etc. Veneau apoi la rând cei care puteau nutri sentimente ostile, neconforme cu linia partidului, sau pur şi simplu indiferente. Puteau fi reperaţi în rândurile „proletariatului“, ţărănimii „mijlocii“, „săracilor“, inteligheţiei „progresiste“. Unele exemplare au fost găsite însă şi în partid, armată, poliţie.

Duşmanii ascunşi nu au caracteristici vizibile, mărci fizice cum e circumcizia, nu aparţin unei comunităţi bine circumscrise, unui neam. Trebuie recunoscuţi, constrânşi să-şi mărturisească gândurile ascunse, planurile de sabotaj; trebuie „eliminaţi“. E o muncă permanentă şi istovitoare. Iată de ce organele de poliţie şi de represiune din regimul comunist sunt mai numeroase decât organele menite doar să-i repereze pe evrei şi să-i aducă în locurile de concentrare. Gestapoului îi ajungeau câteva mii de poliţişti, în vreme ce KGB-ul avea nevoie de aproape cinci sute de mii. Dacă ne gândim numai la Republica Democrată Germană, Stasi folosea mai multă lume decât Gestapoul în întreaga Germanie.

După Raul Hilberg, au fost suficienţi doi ani (1941 şi 1942) ca „soluţia finală“ să fie dusă la îndeplinire pentru aproximativ trei cincimi din totalul evreilor. În cazul „organelor“ sovietice, sarcina nu s-a încheiat niciodată. Din noiembrie 1917 până în cea din urmă zi, au trebuit să trieze, să recenzeze, să ţină dosare, să filtreze şi să refiltreze întreaga populaţie.

Operaţiunile mobile de ucidere

În opinia lui Raul Hilberg, aproximativ un sfert dintre evreii asasinaţi, poate şi mai mult, au fost uciși de unităţi speciale: Einsatzgruppen şi Kommandos care avansau în spatele trupelor regulate şi treceau la execuţii pe loc, cel mai adesea prin mitraliere. Unităţi ale Wehrmachtului au procedat uneori la fel.

Aceste „operaţiuni mobile de ucidere“ au fost practicate din plin de către regimurile comuniste. Uciderea în aer liber a însoţit recucerirea de către Armata Roşie a Ucrainei, Caucazului, Siberiei, Asiei Centrale. Ea a fost masivă şi sistematică în perioada războiului ţărănesc care începuse în 1919 şi a durat până la Noua Politică Economică (NEP) din 1921. Împotriva ţăranilor expropriaţi şi înfometaţi, împotriva cazacilor (care au fost aproape exterminaţi ca popor), Armata Roşie a folosit mijloacele extreme, tancurile şi gazele asfixiante. O carte a lui Vladimir Zazubrin, scrisă în 1923, descrie operaţiunile unei ceka locale.[1] Sunt înfăţişate camioanele care-i duc pe oameni la moarte, executarea în serie, impersonală, cu un glonte în ceafă, într-o peşteră imensă, evacuarea cadavrelor şi şirul neîntrerupt al maşinilor care le transportă. Împuşcarea în aer liber a fost reluată în timpul colectivizării şi, în vremea marii epurări, au fost utilizate camioanele cu instalaţii de gazare. În China, execuţiile sub cerul liber au făcut ravagii în mai multe rânduri, în primii doi ani după preluarea puterii, în epoca „Marelui Salt înainte“, apoi în vremea revoluţiei culturale. La fel au stat lucrurile în Coreea, Vietnam, Etiopia.

În Cambodgia ele au fost cele mai masive. În absenţa unui echipament modern, asasinatele erau înfăptuite cu cuţitul, ciocanul, maceta, ciomagul. Adeseori, călăii, care începeau să se priceapă şi la tortură, erau copiii educaţi de Angkar. Astăzi, osuarele sunt în curs de excavare.

[1] Vladimir Zazoubrine, *Le Tchekiste,* Christian Bourgois, Paris, 1990.

Deportarea

Deportarea în lagăre de muncă a fost inventată şi sistematizată de regimul sovietic. Nazismul nu a făcut decât să îl imite. Cuvântul Lager este comun în rusă şi în germană. Primele lagăre au fost deschise în Rusia în iunie 1918, la aproximativ şase luni după preluarea puterii de către Lenin şi partidul său.

Deportarea sovietică a fost un fenomen mai amplu şi mai complex decât deportarea nazistă. În Germania, existau diferenţe informale între lagărele cu mortalitate relativ scăzută (Dachau) şi lagărele cu mortalitate atât de ridicată (Dora), încât se apropia de exterminare. În Uniunea Sovietică, gama este mai extinsă, iar categoriile mai net separate. Putem distinge trei asemenea categorii.

Prima este deportarea unor popoare întregi – tătarii, cecenii, nemţii de pe Volga… — sau a unor categorii „sociale“ întregi: zece milioane de „culaci“. Rata cea mai înaltă de mortalitate se înregistra în timpul transportului, efectuat cam în aceleaşi condiţii ca şi cele din trenurile naziste de deportare, dar pe distanţe mult mai lungi, apoi, în timpul primului an, când deportaţii erau lăsaţi într-o stepă din Asia Centrală, într-o taiga sau o tundră siberiană, fără haine călduroase, fără unelte agricole, fără seminţe. Au existat cazuri în care murea toată lumea – deţinuţii, paznicii şi câinii. Acestui tip de deportare i se atribuie în general o rată a mortalităţii de 50%. Deportarea popoarelor este o practică rusească absentă din alte zone ale comunismului, din lipsă de spaţiu sau fiindcă heterogenitatea etnică nu complica proiectul comunist. O putem compara cu deplasarea brutală şi devastatoare a germanilor în afara graniţelor Poloniei sau Cehoslovaciei imediat după începerea războiului.

A doua categorie: deportarea în lagăre de muncă. Gulagul a devenit o vastă construcţie administrativă care şi-a găsit forma clasică în anii ’30. Ea a fost capabilă să administreze o parte considerabilă (s-a vorbit de 11%) a forţei de muncă a ţării. Literatura, destul de bogată, oferă o descriere asemănătoare celei a lagărului de muncă nazist.

Deşteptarea, apelul, comandoul de muncă, „norma“ şi raţia alimentară proporţională cu „norma“, foamea, bătăile, torturile, execuţiile; ziua lui Şalamov la Kolîma seamănă întocmai cu ziua lui Primo Levi la Auschwitz. Detaliile concrete sunt aceleaşi: furtul generalizat, fiecare pentru sine, epuizarea fizică, degradarea morală lentă sau rapidă, acelaşi sistem de barăci, aceeaşi extenuare, acelaşi somn, aceleaşi vise. Deţinutul aflat la capătul puterilor, care nu mai e în stare să se apere şi va muri, e numit în lagărul nazist musulman, iar în lagărul sovietic, dokhodiaga.

Câteva variante ţin de gradul de organizare şi de climat. La Auschwitz, deşteptarea e dată de un clopot, la Kolîma se bate într-o bucată de şină de cale ferată. Morţii nu sunt incineraţi într-un crematoriu, ci sunt înghesuiţi, iarna, în şiruri îngheţate, cu o etichetă agăţată de degetul cel mare de la picior, aşteptându-se momentul prielnic ca să se sape gropi. În vastul arhipelag al lagărelor care ocupă partea de nord-est a Siberiei, frigul cumplit, peisajul dezolant, distanţa nesfârşită până la primul cătun locuit de oameni adaugă o notă de disperare. În unele lagăre, mortalitatea ajunge până la 30-40% pe an, ceea ce, ţinând cont de durata pedepselor şi de longevitatea regimului sovietic, se apropie de exterminare – dar fără să putem vorbi de exterminarea imediată care nu lasă nicio „şansă“, gen Treblinka.

A treia categorie: în jurul Gulagului propriu-zis se întinde o zonă de muncă forţată şi de domiciliu supravegheat. Mâna de lucru e folosită pe marile şantiere, la construcţia barajelor, canalelor, arsenalelor militare secrete. Contururile sunt imprecise: la urma urmei, în regimul comunist nimeni nu se bucură de libertate. Iată de ce, la întrebarea: „Câţi prizonieri sunt în Uniunea Sovietică?“, Bukovski a putut răspunde sub forma unei butade: „270 de milioane“.

Lagărul a existat de-a lungul întregii dominaţii comuniste. În România, de pildă, şantierul canalului Dunăre-Marea Neagră a antrenat moartea a 200 000 de oameni, servind drept mormânt vechilor elite. Despre lagărul vietnamez, despre lagărul chinez (Laogai) avem doar frânturi de informaţii. Un fost zek sovietic mi-a relatat următoarele: un

deţinut din Laogai, care evadase spre Siberia, simţise că a ajuns în Paradis când a fost aruncat în lagărul martorului meu! Într-adevăr, în Gulag primise o pedeapsă bine definită, în vreme ce în China detenţia sa nu avea un termen precis, depinzând de „progresul său moral“ (lagărul este considerat ca o „şcoală“). Seara, era adus înapoi la barăci, în timp ce în China era înlănţuit la locul de muncă. Puţinul pe care-l cunoaştem despre lagărele din Coreea de Nord ne face să ne înfiorăm de groază. Ele funcţionează şi astăzi din plin.

Execuţia judiciară

Comunismul foloseşte în general două forme de condamnare la moarte, utilizate doar în mod accesoriu de nazism. Prima este execuţia judiciară.

Nazismul nu a practicat-o împotriva evreilor, de vreme ce, în ochii săi, ei nu aparţineau speciei umane şi nu depindeau deci de nici o „justiţie“. A utilizat-o împotriva opozanţilor, membrilor Rezistenţei, partizanilor, după o examinare mai mult sau mai puţin sumară – dar realistă – a faptelor.

În comunism, execuţia (împuşcare, glonte în cap, spânzurare) trebuie în principiu să urmeze unui examen judiciar, pentru ca „poporul“ sau reprezentantul său (un organ al partidului) să recunoască şi să condamne duşmanul declarat sau ascuns. Execuţiile, sumare la început, au căpătat deci treptat o formă judiciară pe măsură ce aparatul (prokuratura) se perfecţiona. În aşa-numita epocă a „marii terori“, care a început în 1934, mărturisirea era căutată, obţinută prin diverse mijloace, dintre care cel mai simplu şi mai răspândit era tortura.

Particularitatea acestei perioade a fost că majoritatea persoanelor arestate – adeseori pentru a completa cota de arestări hotărâtă dinainte – erau total străine de capetele de acuzare: fie că erau pasive şi incapabile să se opună în vreun fel, fie că erau sincer devotate comunismului, nutrind pentru Stalin toată dragostea şi veneraţia ce li se pretindeau. De unde teama chinuitoare care copleşea întreaga populaţie. De unde şi sentimentul de coşmar şi de nebunie, pentru că

aceasta nu reuşea să înţeleagă raţionalitatea imensei maşini de zdrobit şi ucis. Oamenii se aşteptau să fie arestaţi pentru că vedeau cum le dispar vecinii în tăcere, unul câte unul, iar noaptea, având pregătită sub pat bocceaua de deţinut, ciuleau urechea la paşii de pe scară. Majoritatea ţărilor comuniste, democraţii populare din Europa şi mai ales din Asia, au traversat perioade de acest gen. Avem motive să credem că Hitler a inspirat ideea „marii terori“.„Noaptea cuţitelor lungi“ (1934), această epurare-fulger a partidului nazist, a făcut poate opt sute de victime. Stalin a mărit această cifră de mai bine de o mie de ori.

Foametea

Foametea, spre deosebire de penurie, care este constantă, e un spectru recurent ce însoţeşte istoria regimurilor comuniste. Poate fi observată în URSS, China, Etiopia, Coreea.

În cea mai mare parte a timpului, foametea este o consecinţă a politicii comuniste. O caracteristică esenţială a acestei politici este de a-şi extinde controlul asupra totalităţii subiecţilor. Nu e admisibil ca ţăranii să fie lăsaţi să se organizeze spontan departe de controlul puterii. Prin expropriere şi obligarea lor de a intra în cadrele artificiale ale colhozului, ale comunei populare, se creează automat o criză de subzistenţă. Nu se poate spune totuşi că puterea urmăreşte foametea ca atare, dar e preţul pe care acceptă să-l plătească pentru a-şi atinge obiectivele politice şi ideologice. În Kazahstan, populaţia a scăzut la jumătate.

Cu toate acestea, au existat cazuri în care foametea a fost dorită şi organizată într-un scop precis: exterminarea. Aşa s-a întâmplat în Ucraina, în perioada 1932-1933. Se urmărea nu doar înfrângerea unei oarecare rezistenţe a ţărănimii – colectivizarea o zdrobise deja –, ci anihilarea existenţei naţionale a poporului ucrainean. S-a vorbit în acest sens, şi pe bună dreptate, de genocid.

Consimţită ca mijloc sau urmărită ca scop, foametea a fost procedeul cel mai ucigaş al distrugerii comuniste a

oamenilor. Ea a antrenat moartea a mai bine de jumătate din morţii imputabili sistemului în URSS şi poate trei sferturi din victimele comunismului din China.

Numele şi anonimatul

Cunoaştem, cu o precizie mereu sporită de cercetare şi de pietatea evreiască, numărul evreilor exterminaţi de nazism. Dispunem de anuare care indică efectivul fiecărui tren, data plecării sale. Numele sunt înregistrate şi păstrate cu grijă. Evaluarea numărului de persoane exterminate de comunism este incertă, cu o marjă de eroare de câteva zeci de milioane. Cifra admisă de Cartea neagră se situează între 85 şi peste 100 de milioane.

Această diferenţă enormă, care face ca unii, exterminaţi ca animalele, să fie onoraţi ca oamenii, iar ceilalţi, condamnaţi la moarte poate într-o manieră mai umană (în măsura în care li se atribuia cel puţin statutul de „duşman“), sunt uitaţi ca nişte animale, nu ţine doar de pietatea sau de impietatea memoriei. Ea ţine şi de faptul că anchetele sunt imposibile sau interzise aproape pe întreg teritoriul care s-a aflat sau se mai află şi astăzi sub dominaţie comunistă; de voinţa generală de amnezie a comunismului şi de hipermnezie a nazismului. În fine, ea ţine de natura acestora. Nazismul acţionează prin categorii determinate, delimitabile din punct de vedere administrativ, succesive (handicapaţii de dinaintea izbucnirii războiului, evreii, ţiganii…), comunismul – prin decimări vagi, simultane, aleatorii, putând afecta ansamblul populaţiei supuse.

* * *

Maniera de ucidere nu este un criteriu de evaluare. Trebuie să rezistăm tentaţiei de a considera o moarte mai atroce în sine decât alta; nici una nu poate fi privită de aproape. Nimeni nu poate şti ce simţea un copil care inhala gazul Zyklon B sau care murea de foame într-o izbă ucraineană. Câtă vreme oamenii erau ucişi în absenţa oricărei justiţii, trebuie să admitem că au pierit cu toţii într-un mod oribil, atât unii cât şi alţii, fiindcă erau nevinovaţi. Numai când

intervine justiţia ne putem imagina că anumite execuţii sunt mai onorabile – sabia, de pildă, faţă de funia spânzurătorii, însă cum exterminările secolului au fost străine ideii de onoare, este imposibil şi indecent să clasificăm supliciile.

II

Distrugerea morală

În jurul distrugerii fizice – imensul osuar, devastarea pământului, aspectul cel mai evident al dezastrului, asupra căruia se concentrează studiile şi măsurătorile — se întinde un domeniu invizibil, unde ravagiile sunt probabil mai extinse, afectează mai multă lume şi vor fi mai greu de reparat: distrugerea minţilor şi a sufletelor.

Inepţia

Se poate alcătui – şi acest lucru a fost făcut – genealogia intelectuală a celor două forme ideologice principale care au pus stăpânire în acest secol pe o parte din omenire. Pericolul este de a ajunge să credem că ideile vaste şi profunde din care au smuls câte ceva pentru a se forma subzistă încă în ele. Ar însemna să le conferim o demnitate, un titlu de nobleţe pe care nu îl merită. Ar însemna să le facem jocul, fiindcă ambele îşi revendică această genealogie. Marxism-leninismul se înfăţişa drept moştenitorul unei tradiţii care mergea până la Heraclit şi Democrit. Pretindea că descinde din Lucreţiu, Epoca Luminilor, Hegel, dintr-o întreagă mişcare ştiinţifică. El le rezuma şi le punea în aplicare.

Nazismul îşi căuta referinţele în tragedia greacă, Herder, Novalis, un alt Hegel, Nietzsche şi, desigur, se justifica prin mişcarea ştiinţifică de la Darwin încoace. Nu trebuie să le credem. E o iluzie, care comportă şi pericolul de a compromite ascendenţa revendicată: riscăm să-i reproşăm lui Hegel sau oricărui alt filozof sau savant citat de cele două curente faptul că au avut asemenea descendenţi.

Această iluzie se risipeşte dacă privim cu atenţie

funcţionarea intelectuală reală a conducătorilor nazişti şi comunişti. Ea este complet dominată de un sistem de interpretare a lumii de o extraordinară sărăcie. Între clase sau rase este angajată o luptă dualistă. Definiţia acestor clase sau a acestor rase nu are sens decât în şi prin sistem, astfel încât partea obiectivă care poate exista în noţiunea de clasă sau de rasă este pierdută din vedere. Aceste noţiuni transformate în ceva dementţial explică natura luptei, o justifică, limpezesc în mintea ideologului acţiunea adversarilor şi a aliaţilor. Poate să existe viclenie şi abilitate în mijloacele folosite pentru atingerea ţelului propus – într-adevăr, comunismul a beneficiat, sub Lenin, Stalin, Mao, Ho Şi Min, de actori mai capabili decât Hitler: logica de ansamblu a sistemului rămâne absurdă, scopul – de neatins.

Starea psihică a militantului se distinge prin investirea fanatică în sistem. Viziunea centrală reorganizează întreg câmpul intelectual şi perceptiv, până la periferie. Limbajul este astfel transformat. El nu mai serveşte la comunicare sau exprimare, ci la mascarea rupturii dintre sistem şi realitate, având sarcina magică de a plia realitatea pe viziunea asupra lumii. Este un limbaj liturgic, în care fiecare formulă indică adeziunea locutorului la sistem şi îl someză pe interlocutor să adere la rându-i. Cuvintele de semnalizare sunt deci ameninţări şi alegorii ale puterii.

Nu poţi rămâne inteligent sub imperiul ideologiei. Nazismul a sedus câteva mari spirite: Heidegger, Carl Schmitt. Dar asta numai pentru că ei proiectau asupra nazismului propriile gânduri, care-i erau străine, un antimodernism profund, un antidemocratism profund, un naţionalism transformat în metafizică, lucruri pe care nazismul părea să le fi asumat, mai puţin ceea ce avea valoare în viaţa intelectuală a acestor filozofi, gândirea, profunzimea, metafizica. Şi ei cedau iluziei genealogiei.

Marxism-leninismul nu a recrutat niciodată decât spirite de mâna a doua, un Lukcás, de exemplu, care n-au întârziat să-şi irosească talentul. Partidele comuniste se puteau lăuda că numără printre adepţii lor nume ilustre, Aragon, Brecht, Picasso, Langevin, Neruda: aveau grijă să îi marginalizeze,

pentru a-i cantona într-o adeziune legată de hazard, toane, interes, circumstanţe. Dar, în ciuda caracterului superficial al acestei adeziuni, pictura lui Picasso (vezi *Masacrele din Coreea*), poezia lui Neruda şi a lui Aragon s-au resimţit de pe urma acestei alegeri. Ea poate subzista artistic într-un registru al provocării. Adeziunea la ideologie a spiritelor superioare se produce prin intermediul unei confluenţe aleatorii de pasiuni diverse a căror natură este exterioară ideologiei. Dar, apropiindu-se de nucleul acesteia, pasiunile se ofilesc şi nu mai rămâne decât un reziduu de inepţie.

În zona comunistă, conducătorii au ţinut uneori să rezume sub numele lor schema fundamentală, cum s-a întâmplat în cazul lui Stalin şi al lui Mao. Ea constă în câteva pagini şi conţine totalitatea doctrinei: nu există tratate superioare acestor manuale, calificate uneori drept „elementare“ pentru a lăsa impresia că există altele mai savante; ele n-ar fi decât o prezentare diluată a celor dintâi. Totuşi, sunt impuse ca obiecte de „studiu“, cu alte cuvinte supuşii au obligaţia să petreacă sute de ore recitindu-le până la refuz şi psalmodiindu-le. În zona nazistă nu au existat asemenea compendii. Gândirea trebuia suspendată de cea a şefului, care se înfăţişa ca oraculară şi inspirată. Când îi analizăm conţinutul, constatăm că e un amestec jalnic de darwinism social, eugenism, ură vag nietzscheană faţă de creştinism, religie a „resentimentului“, antisemitism patologic.

Omul nazist şi comunist se oferă examenului clinic al psihiatrului. El pare închis, rupt de realitate, capabil să argumenteze la nesfârşit în cerc în faţa interlocutorului său, obnubilat, convins totuşi că e raţional. Iată de ce psihiatrii au apropiat această stare de delirul cronic sistematizat, de schizofrenie, de paranoia. Dacă ducem analiza şi mai departe, vedem că această caracteristică rămâne metaforică. Semnul cel mai evident că această nebunie este artificială e faptul că e reversibilă: când presiunea încetează şi circumstanţele se schimbă, „pacientul“ se vindecă imediat, ieşind din această stare ca dintr-un vis. Dar este un vis cu ochii deschişi, care nu blochează motricitatea şi menţine o anume coerenţă cu alură raţională. În afara zonei atinse, care

la omul sănătos este partea superioară a spiritului, cea care elaborează religia, filozofia, „ideile directoare ale raţiunii“, cum ar spune Kant, funcţiile înţelegerii par intacte, dar polarizate şi aservite laturii delirante. Astfel încât, la trezire, capul e gol, iar ucenicia vieţii şi a cunoaşterii trebuie luată în întregime de la capăt. Germania, care fusese Atena Europei vreme de un secol, s-a trezit abrutizată de doisprezece ani de nazism. Ce să mai spunem de Rusia, mult mai sistematic supusă timp de şaptezeci de ani pedagogiei absurdului, şi ale cărei baze intelectuale erau mai puţin bine stabilite şi mai fragile!

Aceste maladii mentale artificiale sunt totodată epidemice şi contagioase. Au fost comparate cu răspândirea bruscă a ciumei sau a gripei. În mod formal, nazificarea Germanici în 1933, Revoluţia culturală chineză se dezvoltă într-adevăr ca o boală contagioasă. Aşteptând să aflăm mai multe despre aceste maladii psihice transmisibile, să acordăm acestor comparaţii o valoare pur metaforică.

Inepţia este fundalul distrugerii morale şi condiţia acesteia. Dereglarea conştiinţei naturale şi obişnuite nu are loc decât în cazul în care concepţia despre lume, raportul cu realitatea au fost în prealabil perturbate. N-am să discut aici dacă această orbire este o circumstanţă atenuantă sau dacă reprezintă o parte integrantă a răului. Ea nu suspendă judecata morală.

Falsificarea nazistă a binelui

Dacă încercăm să privim atent ansamblul operaţiunilor practicate pe un popor în cele şase lagăre enumerate mai sus, ne lipsesc cuvintele, conceptele, imaginaţia refuză să conceapă şi memoria să reţină aşa ceva. Ne aflăm în afara umanului, ca şi cum am fi în faţa unei transcendenţe negative. Ne vine în minte irezistibil ideea demoniacului.

Demoniacul ne este semnalat de faptul că aceste acte au fost înfăptuite în numele binelui, sub acoperirea unei morale. Distrugerea morală are drept instrument o falsificare a binelui astfel încât criminalul, într-o măsură imposibil de

precizat, să poată ţine la distanţă conştiinţa că face rău.

Himmler a rostit în timpul războiului numeroase discursuri în faţa ofiţerilor superiori şi a şefilor de serviciu ai SS.[1] Tonul este întotdeauna cel al îndemnului moral.

Iată un text care se ridică deasupra contingenţelor epocii, ba chiar deasupra intereselor imediate ale Reich-ului, înălţându-se la universal: „Tot ceea ce facem trebuie să fie justificat în raport cu strămoşii noştri. Dacă nu regăsim această legătură morală, cea mai profundă şi cea mai de nădejde, pentru că e cea mai naturală, nu vom fi în stare, la nivelul la care ne aflăm, să învingem creştinismul şi să construim acest Reich germanic care va fi o binecuvântare pentru întreg pământul. De milenii, este de datoria rasei blonde să domine planeta şi să-i aducă întotdeauna fericirea şi civilizaţia“ (9 iunie 1942).

Potrivit nazismului, binele constă în restaurarea unei ordini naturale corupte de istorie. Corecta ierarhizare a raselor a fost bulversată de aceste evenimente funeste care sunt creştinismul („această ciumă, cea mai gravă maladie care ne-a afectat de-a lungul istoriei“), democraţia, domnia aurului, bolşevismul, evreii. Ordinea naturală este încununată de Reichul german, dar face loc şi celorlalţi germani care sunt scandinavii, olandezii, flamanzii. Imperiul britanic poate fi lăsat intact, fiind „un imperiu mondial creat de rasa albă“. Pe o treaptă inferioară se situează francezii, italienii. Şi mai jos, slavii, care vor fi făcuţi sclavi şi împuţinaţi: Himmler prevede o „diminuare“ de treizeci de milioane. În interiorul societăţii va fi restaurată de asemenea ordinea naturală, care presupune dominaţia celor mai buni, mai duri, mai puri, mai nobili, ale căror exemple vii sunt furnizate de Waffen-SS. Când Himmler rosteşte acest discurs, incurabilii, handicapaţii, alienaţii „rasei“ germane fuseseră deja eutanasiaţi clandestin în spitale şi aziluri.

Toate acestea nu vor avea loc, continuă Himmler, fără o luptă de o duritate extremă. În discursurile sale, el face constant apel la eroism, la autodepăşire, în sensul unei

[1] Heinrich Himmler, *Discours secrets,* Gallimard, Paris, 1978

datorii superioare faţă de Reich, mai ales când e vorba de executarea unor ordine dificile: „Trebuie să atacăm sarcinile ideologice şi să răspundem destinului, oricare ar fi el; trebuie să rămânem în picioare, să nu cădem niciodată, să nu dăm nicicând dovadă de slăbiciune, să fim întotdeauna în stare de alertă până la ultima suflare sau până ce misiunea fiecăruia dintre noi a fost îndeplinită.“

„Soluţia finală“, prin unele aspecte, nu e decât o problemă tehnică, la fel ca despăducherea când există pericolul unei epidemii de tifos: „Distrugerea puricilor nu ţine de o concepţie despre lume. E o chestiune de curăţenie [...] În curând n-o să mai avem purici“ (24 aprilie 1943). Metafora insectei care trebuie distrusă apare în mod regulat în lagărul de exterminare ideologică. Lenin o folosise deja. Dar Himmler, ca un bun şef ce era, spune asta ca să-şi liniştească şi să-şi încurajeze auditoriul. El ştie că lucrurile nu sunt chiar atât de simple, că pot să apară false scrupule şi că,pentru a îndeplini anumite sarcini, „trebuie să avem mereu conştiinţa faptului că ne aflăm într-o luptă rasială, primitivă, naturală şi originară“ (1 decembrie 1943). Aceste patru adjective descriu în chip adecvat nota eticii naziste.

În discursul din 6 octombrie 1943, Himmler îşi enunţă concepţia despre soluţia finală: „Fraza: evreii trebuie exterminaţi – comportă puţine cuvinte, e uşor de rostit, domnilor. Dar necesită din partea celui care o pune în practică tot ce e mai dur şi mai dificil pe lume. Evident, sunt nişte evrei, nu sunt decât nişte evrei, e limpede; însă gândiţi-vă câţi oameni – chiar şi unii tovarăşi din partid – au adresat diferitelor servicii sau mie însumi faimoasa cerere, spunând că, sigur, toţi evreii sunt nişte porci, afară de Cutare sau Cutare, care sunt nişte evrei cumsecade şi nu trebuie să păţească nimic. Îndrăznesc să afirm că, judecând după numărul acestor cereri şi numărul acestor păreri în Germania, au existat mai mulţi evrei cumsecade decât cei care figurau nominal. [...] Vă cer insistent să ascultaţi pur şi simplu ce vă spun aici, în acest cadru restrâns, şi să nu vorbiţi niciodată despre asta. Ne-a fost pusă următoarea întrebare: ce se întâmplă cu femeile şi copiii? M-am decis şi am găsit, şi în

această privinţă, o soluţie evidentă. Consideram că n-am dreptul să-i extermin pe aceşti oameni – sau, dacă vreţi, să-i omor ori să pun să fie omorâţi – şi să-i las să crească pe copiii care s-ar răzbuna pe copiii şi urmaşii noştri. A fost nevoie să iau grava decizie de a face să dispară acest popor de pe suprafaţa pământului. Pentru organizaţia care a trebuit să ducă la îndeplinire această sarcină a fost lucrul cel mai greu pe care l-a avut de făcut vreodată. Cred că pot spune că totul a fost înfăptuit fără ca oamenii sau ofiţerii noştri să fi suferit din această pricină în inima sau în sufletul lor. Pericolul era totuşi real. Calea situată între cele două posibilităţi: a deveni prea nemilos, a deveni lipsit de inimă şi a nu mai respecta viaţa umană, sau, dimpotrivă, a deveni prea slab şi a-ţi pierde capul, ajungând la crize de nervi – calea între Scylla şi Charybda este cumplit de îngustă.“

Virtuoasa cale de mijloc pretinsă de Himmler a fost uneori atinsă: într-adevăr, câţiva mari călăi au fost taţi de familie tandri, soţi sentimentali. E nevoie ca „sarcina“ să fie efectuată fără intervenţia unor motive „egoiste“, calm, fără nicio slăbiciune nervoasă. A deveni alcoolic, a viola o fată, a-i jefui pe deportaţi în propriul folos, a te abandona sadismului inutil – toate sunt un semn de indisciplină, de dezordine şi de ignorare a idealismului nazist, fapte condamnabile şi care trebuie să fie pedepsite.

* * *

Morala nazistă cere să fie urmată ordinea pe care o indică natura. Dar ordinea naturală nu e contemplată, este dedusă din cunoaşterea ideologică. Polul binelui este reprezentat de „rasa blondă“, polul răului de „rasa evreiască“. Lupta cosmică va lua sfârşit prin victoria uncia dintre ele.

Dar totul e fals. Nu există rase în sensul nazist al cuvântului. Marele arian blond nu există, chiar dacă pot fi întâlniţi germani înalţi şi blonzi. Evreul, aşa cum îl înfăţişau naziştii, nu există, fiindcă reprezentarea rasială pe care o au despre el nu prezintă decât raporturi de coincidenţă cu veritabila identitate a poporului Legământului biblic. Nazistul crede că vede natura, dar natura se ascunde în spatele grilei

interpretative. Situaţia istorică şi militară nu e mei ea percepută fără o anumită deformare. Din cauza „nazismului“ său, Hitler intră în război şi, din cauza aceluiaşi nazism, îl pierde. Superioritatea lui Stalin este de a-şi fi putut pune ideologia între paranteze atâta timp cât a fost nevoie ca să-şi pregătească victoria. Ideologia leninistă era „cea mai bună“ fiindcă permitea asemenea pauze şi autoriza o răbdare politică de care nazismul, impulsiv şi convulsiv, era incapabil.

Etica nazistă se manifesta ca o negare a tradiţiei etice a întregii omeniri. Doar câţiva gânditori marginali au îndrăznit să lanseze, din provocare estetică, unele din temele sale. Într-adevăr, genul de naturalism pe care-l propune, supraomul, subomul, voinţa de putere, nihilismul, iraţionalismul o fac să alunece spre tărâmul esteticii. Este ameţitorul kitsch artistic, punerile în scenă de la Nürnberg, arhitectura monumentală în stilul lui Speer, sumbra splendoare a forţei brute. Ca morală, ea nu poate produce replici serioase în istorie. Perversitatea sa devine astfel evidentă; ea nu e universalizabilă: aceste două slăbiciuni o opun moralei comuniste.

Aşa se explică de ce morala nazistă a fost mai puţin contagioasă decât morala comunistă şi de ce distrugerea morală a fost mai limitată. Rasele „inferioare“, „subumane“ vedeau în această doctrină o ameninţare mortală iminentă, astfel încât nu puteau fi tentate de ca. Poporul german însuşi, în măsura în care l-a urmat pe Hitler, a făcut-o mai mult din naţionalism decât din nazism. Naţionalismul, care este o pasiune naturală, deosebit de exacerbată de două secole încoace, a furnizat formaţiunilor artificiale ale regimului nazist, ca de altminteri şi regimului comunist, energia şi carburantul. Câţiva membri ai elitei germane susţinuseră venirea la putere a cancelarului: aristocratismul lichelelor din trupele hitleriste n-avea nimic de-a face cu fosta elită. Cei care se revendicau de la Nietzsche au fost respinşi ca toţi ceilalţi. Cât despre loialitatea corpului de ofiţeri, ea se explică prin tradiţia militară, întărită în condiţiile date de un strop de kantism sau de hegelianism. Soldaţii s-au supus ordinelor aşa cum fac toţi soldaţii.

Iată de ce vârful de lance teoretic al nazismului, distrugerea fizică a poporului evreu, apoi, în ordine ierarhică, a tuturor celorlalte popoare, a fost unul din secretele cele mai bine păzite ale Reichului. „Noaptea de cristal“, care a fost un test, o tentativă de a convoca şi de a ralia poporul german în jurul marelui proiect, nu a constituit un succes politic. Din acest motiv, Hitler a hotărât să construiască cele şase mari centre de exterminare în afara teritoriilor Germaniei istorice.

Devastarea morală nazistă poate fi descrisă în cercuri concentrice în jurul nucleului central pe care fragmentele citate din Himmler ne permit să ni-l imaginăm. El este format din cei care s-au convertit la plenitudinea nazismului. Sunt puţin numeroşi. Reprezintă centrul partidului, centrul Waffen-SS, centrul Gestapoului. Cei care practică exterminarea sunt şi mai puţini. Nici nu aveau nevoie să fie mai numeroşi: gradul înalt de dezvoltare industrială şi tehnologică germană permitea economisirea mâinii de lucru. Cele câteva sute de SS care guvernau lagărele morţii delegau sarcinile „manuale“ victimelor înseşi. Membrii *Einsatzgruppen*erau recrutaţi fără nicio calificare prealabilă. S-a remarcat că ei puteau teoretic să părăsească aceste unităţi de asasini. Întâmpinau însă atunci mari neajunsuri, în primul rând acela de a deveni combatanţi pe frontul sovietic. Aceşti oameni erau, sau au devenit, nişte monştri. Nu e sigur că fuseseră cu toţii cuceriţi de ideologia nazistă. E uşor să recrutezi, din ansamblul populaţiei, atâţia torţionari şi asasini de câţi ai nevoie. Lustrul ideologic le facilita vocaţia sau îi permitea să se dezvolte.

S-a subliniat că activitatea acestor *Einsatzgruppen* nu putea fi ignorată de Wehrmacht, în ariergarda căruia operau; că destinaţia convoaielor, lichidarea ghetourilor nu lăsa loc prea multor supoziţii; că în ciuda acelui *no man’s land* care înconjura lagărele, ceva tot sfârşea prin a răzbate de acolo. Hilberg scrie că secretul era „un secret cunoscut de toată lumea“. Cu siguranţă, aşa stau lucrurile, dar trebuie să luăm în considerare două aspecte.

Un secret cunoscut de toată lumea nu e acelaşi lucru cu o politică proclamată şi un fapt public. Germanii urmau linia

impusă din disciplină militară şi civică, din naţionalism, din frică, din neputinţa de a concepe sau a întreprinde un act de rezistenţă. Secretul, chiar deconspirat, îi elibera de responsabilitatea morală imediată, cel puţin le permitea să tergiverseze lucrurile, să întoarcă privirea în altă parte, să pretindă că toate astea nu existau. În perioada nazismului subzista o societate care trăia pe ruinele dreptului. Corpul de ofiţeri cuprindea numeroşi cetăţeni care rămâneau fideli canoanelor războiului şi se străduiau, cu mai mult sau mai puţin succes, să păstreze o anumită onoare. Pentru că proprietatea nu fusese încă distrusă, supravieţuia o societate civilă. Filmul *Lista lui Schindler* se bazează pe faptul că în Germania putea exista un proprietar de întreprindere capabil să recruteze şi să adăpostească o mână de lucru evreiască. Încă din primii ani ai comunismului, un asemenea lucru era de neconceput în Rusia.

Conţinutul secretului nu era credibil pentru un spirit normal constituit. O mare parte din Germania trăia încă într-o societate şi sub o morală naturale şi nu măsura încă ce o aştepta, lucru care făcea încă şi mai incredibilă realitatea care îi era ascunsă, consistenţa bănuielilor, evidenţa indiciilor. Evreii înşişi, care trecuseră prin expropriere, concentrare, deportare, când ajungeau în faţa camerelor de gazare nu-şi credeau ochilor.

Pedagogia nazistă nu s-a exercitat decât vreme de câţiva ani. Când Germania a fost ocupată, nazismul s-a evaporat numaidecât – cel puţin în zona occidentală: în răsărit, el a fost în parte reutilizat. Mai întâi pentru că a fost judecat şi condamnat de întreaga justiţie germană şi internaţională. Apoi, pentru că majoritatea populaţiei nu fusese profund pătrunsă de această ideologie. În fine, pentru că naziştii înşişi, treziţi la realitate, nu vedeau prea limpede raportul dintre ceea ce fuseseră ei sub influenţa magică a ideologiei şi ce erau acum, când acea ideologie se risipise. Eichmann s-a regăsit în natura sa fundamentală de slujbaş mărunt, aşa cum fusese înainte şi cum ar fi redevenit mai apoi dacă nu ar fi fost prins şi pedepsit. Pedeapsă pe care a primit-o pasiv, potrivit caracterului său şters. Faptele care i se reproşau –

aşa cum a arătat pe bună dreptate Hannah Arendt – erau incomensurabile cu conştiinţa limitată a acestei făpturi banale.

Falsificarea comunistă a binelui

Comunismul este moral. Imperativul moral susţine întreaga preistorie a bolşevismului (socialismul francez şi german, populismul rus) şi victoria sa este celebrată ca o victorie a binelui. Estetica nu ţine pasul cu etica. Nazistul se crede artist, comunistul, virtuos.

Fundamentul acestei morale se află în sistemul interpretativ. Ea poate fi dedusă din cunoaştere. Natura primitivă, ni se spune, nu e natura ierarhizată, crudă, implacabilă de care era încântat omul superior nazist. Seamănă mai curând cu natura bună a lui Rousseau. Ea s-a pierdut, dar socialismul o va recrea, ducând-o la un nivel superior. Omul se va realiza pe deplin în cadrul ei. Troţki afirma că nivelul de bază al noii umanităţi va fi la înălţimea lui Michelangelo şi Leonardo da Vinci. Comunismul democratizează supraomul.

Progresul natural este un progres istoric, fiindcă materialismul dialectic şi istoric asigură unitatea naturii şi a istoriei. Comunismul îşi însuşeşte marea temă a Epocii Luminilor, Progresul, spre deosebire deci de temele decadente care bântuie nazismul; dar e vorba de un progres dramatic, care trece prin distrugeri imense şi inevitabile. Recunoaştem aici frânturi din pantragismul hegelian şi mai ales din darwinismul dur al luptei pentru supravieţuire aplicată societăţii. „Raporturile sociale de producţie“ („sclavagismul“, „feudalismul“, „capitalismul“) se succedă asemenea regnurilor în lumea animală, aşa cum mamiferele urmează după reptile. Este un teren de înţelegere secretă între nazism şi comunism: nimeni nu plânge după laptele vărsat, nu poţi să faci omletă fără să spargi ouăle, când trece gealăul sar aşchii – toate expresii familiare lui Stalin. De o parte şi de cealaltă, istoria e stăpână. Nazismul va restabili lumea în frumuseţea ei, comunismul, în bunătatea ei.

Restabilirea este suspendată de voinţa umană luminată de ideologie. Leninismul se supune, într-o manieră şi mai evidentă decât nazismul, schemei gnostice a celor două principii antagoniste şi a celor trei timpi. La început era comuna primitivă, în viitor va fi comunismul, iar astăzi e vremea luptei dintre cele două principii. Forţele care ne fac să „avansăm“ sunt bune, cele care ne „întârzie“, rele. Ideologia (garantată în mod ştiinţific) desemnează principiul rău. Nu e o entitate biologică (rasa inferioară), ci socială, care împânzeşte la drept vorbind întreaga societate: proprietatea, capitalismul, complexul moravurilor, dreptului, culturii care se întemeiază pe acest principiu rău şi pe care le rezumă expresia „spiritul capitalismului“. Oamenii care au înţeles cei trei timpi şi cele două principii, care cunosc esenţa ordinii naturale şi istorice şi care ştiu sensul evoluţiei sale şi mijloacele de a o grăbi se regrupează şi formează partidul.

Este bun, aşadar, ansamblul mijloacelor care ne ajută să atingem ţelul prevăzut de revoluţionar. Cum procesul este deopotrivă natural şi istoric, distrugerea vechii ordini reprezintă în ca însăşi o jertfă care generează noul. Formula lui Bakunin, care rezuma ceea ce înţelesese din Hegel, este maxima bolşevismului: spiritul de distrugere e totuna cu spiritul de creaţie. În preistoria bolşevismului, eroii *narodnik* erau foarte conştienţi de revoluţia morală pe care o atrăgeau după sine aceste concepţii. Cernâşevski, Neceaev, Tkacev au dezvoltat o literatură a „omului nou“, pe care Dostoievski a satirizat-o şi căreia i-a înţeles sensul metafizic. Omul nou este acela care îşi însuşeşte noua morală a devotamentului absolut faţă de ţelurile propuse, care se antrenează sever ca să alunge din el ultimele resturi din vechea morală, cea pe care o promovează „duşmanii de clasă“ pentru a-şi perpetua dominaţia. Lenin a canonizat etica comunistă. Troţki a scris un opuscul al cărui titlu spune totul: *Morala lor şi a noastră.*

Surprinzător e faptul că această ruptură morală nu e percepută de toţi cei care se află în afara acestui medin revoluţionar. Într-adevăr, pentru a descrie noua morală, comunismul se slujeşte de cuvinte aparţinând celei vechi: dreptate, egalitate, libertate... Este evident că lumea pe care

se pregăteşte s-o distrugă este plină de nedreptate şi opresiune. Oamenii virtuoşi nu pot să nu admită că în fond comuniştii denunţă aceste tare cu o vigoare extremă. Ei constată că justiţia distributivă nu e respectată. Călăuzindu-se după ideea de dreptate, omul de bine caută să promoveze o mai bună repartiţie a bogăţiilor. Pentru comunist, ideea de dreptate nu constă într-o împărţire „dreaptă“, ci în făurirea socialismului, în suprimarea proprietăţii private, anulând în consecinţă orice măsură de împărţire, împărţirea însăşi şi, în cele din urmă, dreptul părţilor. Comuniştii se străduiesc să facă să se nască conştiinţa inegalităţii nu pentru a scoate în evidenţă un defect al dreptului, ci pentru a-i face pe oameni să dorească o societate în care reglementarea nu trece prin drept. La fel, ideea comunistă de libertate îşi propune să insufle conştiinţa unei opresiuni acolo unde individul, victimă a alienării capitaliste, se crede liber. În cele din urmă, toţi termenii care servesc la exprimarea modalităţilor binelui: justiţie, libertate, umanitate, bunătate, generozitate, înfăptuire sunt instrumentalizaţi în vederea unui ţel unic, care îi cuprinde pe toţi şi îi realizează: comunismul. Din perspectiva ideii comuniste, aceste cuvinte nu mai întreţin cu vechea terminologie decât un raport de omonimie.

Existau totuşi criterii simple care ar fi trebuit să risipească aceste confuzii.

Numesc morală naturală sau comună aceea la care se referă înţelepţii Antichităţii, dar şi cei din China, India sau Africa. În lumea Bibliei, această morală e rezumată în a doua tablă a poruncilor lui Moise. Etica comunistă i se opune făţiş şi în mod conştient. Ea îşi propune să distrugă proprietatea, odată cu ea dreptul şi libertatea care-i sunt asociate, şi să reinstituie ordinea familială. Îşi îngăduie să folosească toate mijloacele mincinoase şi violente pentru a depăşi vechea ordine şi a instaura una nouă. În principiul său, ea contravine deci în mod deschis poruncii a cincea („cinsteşte pe tatăl tău şi pe mama ta“), poruncii a şasea („să nu ucizi“), a şaptea („să nu fii desfrânat“), a opta („să nu furi“), a noua („să nu dai mărturii mincinoase asupra aproapelui tău“) şi a zecea („să nu pofteşti… nimic din cele ce sunt ale aproapelui tău“).

Nu e câtuşi de puţin nevoie să crezi în revelaţia biblică pentru a accepta spiritul acestor precepte pe care le regăsim pe toată suprafaţa pământului. Majoritatea oamenilor consideră că există comportamente care sunt bune şi adevărate fiindcă ele corespund lucrurilor pe care le cunosc din structura universului. Comunismul concepe un alt univers şi îşi raportează morala la acesta. Iată de ce el recuză nu numai preceptele, ci şi fundamentul lor, lumea naturală. Spuneam că morala comunistă se întemeiază pe natură şi pe istorie; e fals: pe o supranatură care nu există şi pe o istorie lipsită de adevăr.

* * *

„Regimul sovietic, scria Raymond Aron în *Démocratie et totalitarisme*[1]*,* s-a născut dintr-o voinţă revoluţionară inspirată de un ideal umanitar. Scopul era de a crea regimul cel mai uman pe care l-a cunoscut vreodată istoria, primul regim în care toţi oamenii ar putea ajunge la umanitate, în care clasele vor fi dispărut, în care omogenitatea societăţii ar permite recunoaşterea reciprocă a cetăţenilor. Dar această mişcare care aspira spre un ţel absolut nu ezita în faţa nici unui mijloc, pentru că, potrivit doctrinei, doar violenţa putea crea o societate desăvârşită şi pentru că proletariatul era angajat într-un război nemilos cu capitalismul.

Din această combinaţie între un ţel sublim şi o tehnică necruţătoare au apărut diferitele faze ale regimului sovietic.“

Aceste rânduri reflectă, cât se poate de limpede, ambiguitatea şi amăgirea comunismului. Fiindcă ceea ce e numit uman şi umanitar este de fapt supraumanul şi supraumanitarul pe care le promite ideologia. Umanul şi umanitarul nu au nici drept, nici viitor. Clasele nu sunt reconciliate, ci dispar. Societatea nu devine omogenă, autonomia şi dinamica sa sunt distruse. Nu proletariatul e cel care se războieşte cu capitalismul, ci secta ideologică ce

[1]Raymond Aron, *Démocratie et totalitarisme,* Gallimard, Paris, 1965, p. 302. [Trad. Rom. *Democraţie şi totalitarism,* All, Bucureşti, 2001. *(N. Red.)*]

vorbeşte şi acţionează în numele său. În fine, capitalismul nu există decât în opoziţie cu un socialism inexistent (sau care există doar în ideologie) şi, prin urmare, conceptul de capitalism este inadecvat pentru a descrie realitatea ce trebuie suprimată. Scopul nu e sublim: el împrumută doar culorile sublimului. Mijlocul, care este de a ucide, devine singurul scop posibil.

La capătul unei lungi şi admirabile paralele între nazism şi comunism, Raymond Aron scrie: „îmi menţin părerea, în concluzie, că între aceste două fenomene există o diferenţă esenţială, oricare ar fi similitudinile. Diferenţa este esenţială din pricina ideii care animă cele două demersuri. Într-un caz, totul sfârşeşte în lagărul de muncă, în celălalt, în camera de gazare. Într-un caz acţionează voinţa de a construi un nou regim şi, poate, un alt om, prin indiferent ce mijloace; în celălalt, o voinţă de-a dreptul demonică de a distruge o pseudorasă.“[1]

Sunt de acord cu această diferenţă pe baza argumentelor pe care le voi prezenta în cele ce urmează. Cele expuse mai sus nu mă conving. Şi nazismul proiecta un regim nou şi un om nou, prin indiferent ce mijloace. E greu de stabilit ce e mai demonic, să distrugi o pseudorasă, apoi, succesiv, celelalte pseudorase, inclusiv cea „superioară“, pentru că sunt toate infestate; sau o pseudoclasă, apoi, succesiv, pe celelalte, contaminate toate de spiritul capitalismului.

Raymond Aron conchide: „Dacă ar trebui să rezum sensul fiecăruia din aceste două demersuri, iată, cred, formulele pe care le-aş sugera: în legătură cu întreprinderea sovietică, aş aminti formula banală «cine vrea să fie înger ajunge fiară»; în ce priveşte întreprinderea hitleristă, aş spune «omul ar greşi dacă şi-ar propune să semene cu un animal de pradă, reuşeşte asta prea bine».“

Este oare mai bine să fii o fiară cu chip de înger sau un om transformat în fiară, dovedit fiind că ambele sunt animale „de pradă“? E greu de spus. În primul caz, gradul de minciună este mai puternic, iar ispita mai atrăgătoare. Falsificarea

[1] *Ibid.*

binelui e mai profundă, deoarece crima seamănă mai mult cu binele decât crima nudă a nazismului, fapt care permite comunismului să se extindă şi să cucerească inimi care ar fi dat înapoi în faţa unei vocaţii de SS. A-i face pe oamenii buni răi este poate mai diabolic decât să-i faci pe oamenii care sunt deja răi şi mai răi. Argumentul lui Raymond Aron se reduce la diferenţa intenţiilor. Intenţia nazistă contrazice ideea universală a binelui. Intenţia comunistă o perverteşte, fiindcă pare a fi bună şi îngăduie ca o mulţime de suflete neatente să se asocieze proiectului. Proiectul fiind inaccesibil, nu mai rămân, pentru a califica judecata morală, decât mijloacele care, neputând să atingă ţelul spre care tind, devin ele însele scop. Adăugându-se crimei, minciuna o face mai tentantă şi mai periculoasă.

Mai tentantă: comunismul leninist fură moştenirea unui foarte vechi ideal. Nu toată lumea e în stare să discearnă, în momentul adeziunii, corupţia pe care a operat-o. Se întâmplă câteodată să rămâi multă vreme comunist, uneori chiar o viaţă întreagă, fără să-ţi dai scama. Confuzia dintre vechea morală (comună) şi cea nouă nu se risipeşte niciodată complet. Astfel încât în partidele comuniste rămân o scrie de „oameni cumsecade“ care încă nu au fost distruşi moral, şi prezenţa lor joacă în favoarea amnistiei colective. Fostul comunist e mai uşor iertat decât fostul nazist, care e bănuit că a renunţat în mod conştient, în clipa adeziunii sale, la morala comună.

Mai periculoasă, pentru că educaţia comunistă este insidioasă, progresivă, pentru că disimulează sub aparenţa actelor bune actele rele pe care le încurajează. Mai periculoasă şi fiindcă e imprevizibilă pentru viitoarele sale victime. Într-adevăr, toată lumea poate dobândi în principiu, într-un moment sau altul, calitatea de duşman. Nazismul îşi desemna dinainte duşmanii. Le atribuia o natură fantastică, fără nicio legătură cu cea reală, dar în spatele subomului exista un evreu real, în spatele slavului demn de dispreţ, un polonez sau un ucrainean în carne şi oase. Cei care nu erau nici evrei, nici slavi dispuneau de un răgaz. Universalismul, care constituie, înaintea preluării puterii, marea superioritate

a comunismului faţă de exclusivismul nazist, devine, odată ajuns la putere, o ameninţare universală. Capitalismul, aşa cum este folosit acest termen, nu are decât o existenţă ideologică, şi nu există o categorie umană care să nu poată cădea sub blestemul care se abate asupra lui: ţărănimea „mijlocie“ şi „săracă“, inteligheţia, „proletariatul“, în fine, partidul însuşi. Toţi pot fi contaminaţi de spiritul capitalismului. Nimeni nu e ferit de bănuială.

* * *

Cu un oarecare realism, conducătorii naziţti promiteau sânge şi lacrimi, prevedeau o luptă pe viaţă şi pe moarte pentru a restabili umanitatea în ordinea sa rasială corectă. Dimpotrivă, Lenin credea că sosise clipa mult aşteptată şi că eshatologia avea să se înfăptuiască de îndată ce „capitalismul“ ar fi fost înlăturat. Revoluţia urma să înflăcăreze lumea întreagă. Odată ce expropriatorii aveau să fie expropriaţi, cadrele socialismului urmau să se instaleze în mod spontan. Or, după 7 noiembrie 1917 nu se întâmplă nimic, şi cortina se ridică peste o scenă goală. Unde au dispărut proletariatul, ţărănimea săracă şi mijlocie, internaţionalismul proletar? Lenin e singur cu partidul său şi cu câteva gărzi roşii, într-o lume ostilă sau indiferentă.

Totuşi, marxism-leninismul este ştiinţific. Trebuie deci ca experienţa să confirme teoria. De vreme ce capitalismul e răsturnat, e necesar să fie înlocuit de socialism. Cum, după toate aparenţele, el întârzie să apară, rămâne să fie construit potrivit liniei indicate de teorie, verificându-se ca în fiecare clipă rezultatul să fie conform predicţiei. Iată cum e clădit, cărămidă cu cărămidă, un univers de falsuri care are menirea să-l suplinească pe cel adevărat. Astfel se încheagă o atmosferă de minciună generalizată, pe măsură ce faptele se îndepărtează de cuvintele care trebuie să le descrie. Binele se afirmă frenetic pentru a nega realitatea răului.

Este principala cale prin care se produce distrugerea morală în regimul comunist. Ca şi în regimul nazist, ea se întinde în cercuri concentrice în jurul nucleului iniţial.

În centru se află partidul, iar în partid cercul său conducător. La început, el se află încă sub totala influenţă a ideologiei. Este momentul în care se străduieşte să elimine „duşmanul de clasă“. Într-o intoxicare completă a conştiinţei morale, el distruge în numele utopiei categorii întregi de oameni. O privire retrospectivă ne arată că în cazul rus, coreean, chinez, român, polonez, cambodgian această sângerare iniţială a fost una dintre cele mai importante din istoria acestor regimuri, afectând uneori 10% din populaţie sau chiar mai mult.

Când se vădeşte că visul utopic tot nu se realizează, că decimarea rituală nu a servit la nimic, observăm o alunecare de la utopie la simpla conservare a puterii. Duşmanul obiectiv fiind deja exterminat, trebuie vegheat să nu se reconstituie sau chiar să se ridice din rândurile partidului. Este momentul unei a doua terori, care pare absurdă pentru că nu corespunde unei rezistenţe sociale şi politice şi vizează un control absolut al tuturor oamenilor şi al tuturor gândurilor. Teama devine atunci universală, se răspândeşte până şi în partid, fiecare membru al său simţindu-se ameninţat. Toată lumea denunţă pe toate lumea, toată lumea trădează în serie.

Urmează al treilea stadiu, în care partidul îşi ia măsuri de precauţie împotriva epurării permanente. El se mulţumeşte cu o gestiune de rutină a puterii şi a securităţii sale. Nu mai crede în ideologie, dar continuă să-i vorbească limba şi are grijă ca acest limbaj, pe care-l ştie mincinos, să fie singurul vehiculat, fiindcă reprezintă semnul dominaţiei sale. El acumulează privilegii şi avantaje. Se transformă în castă. Intră într-o corupţie generalizată. În popor, membrii săi nu mai sunt comparaţi cu lupii, ci cu porcii.

Periferia e constituită din restul populaţiei. Într-adevăr, aceasta este imediat convocată şi mobilizată în ansamblul ei pentru construcţia socialismului. Întreaga populaţie e ameninţată, expusă la minciună, solicitată să participe la crimă.

În primul rând, este închisă. Unul din primele acte ale oricărui guvern comunist este închiderea frontierelor. Până în

1939, naziştii autorizau plecările în schimbul unei răscumpărări. „Puritatea“ Germaniei avea de câştigat astfel. Nu şi comuniştii – niciodată. Ei au nevoie de închiderea absolută a graniţelor pentru a proteja secretul asasinatelor lor, al eşecului lor; dar, mai ales, pentru că se presupune că ţara a devenit o imensă şcoală unde toţi trebuie să primească educaţia care va extirpa spiritul capitalismului, instilând în locul său spiritul socialist.

Al doilea pas constă în controlarea informaţiei. Populaţia nu trebuie să ştie ce se petrece în exteriorul lagărului socialist. Ea nu trebuie să ştie nici ce se petrece în interiorul acestuia. Nu trebuie să-şi cunoască trecutul. Nu trebuie să-şi cunoască prezentul: doar viitorul, care e radios.

Al treilea pas este înlocuirea realităţii printr-o pseudorealitate. Un întreg corp specializat în falsificare produce falşi ziarişti, falşi istorici, o falsă literatură, o falsă artă care se preface că reflectă fotografic o realitate fictivă. O falsă economie produce statistici imaginare. Se întâmplă uneori ca necesităţile decorului să sfârşească prin măsuri în stil nazist. Astfel, în URSS, mutilaţii din război sau din câmpul muncii erau ţinuţi ascunşi de restul populaţiei, transportaţi în aziluri îndepărtate unde nu mai riscau să compromită tabloul de ansamblu. În Coreea, se spune, piticii, a căror „rasă“ trebuie să dispară, sunt deportaţi şi împiedicaţi să procreeze. Construcţia acestui imens decor ocupă milioane de oameni. La ce serveşte? Să demonstreze că socialismul nu e doar posibil, ci că e pe cale să se înfăptuiască, să se consolideze sau, mai mult, a fost deja realizat: că există o societate nouă, liberă, autoreglată, unde cresc „oameni noi“ care gândesc şi acţionează în mod spontan după canoanele realităţii-ficţiune. Instrumentul cel mai puternic al puterii este confecţionarea unei noi limbi în care cuvintele capătă un sens diferit de sensul obişnuit. Dicţia, vocabularul ei special îi conferă valoarea unei limbi liturgice: ea denotă transcendenţa socialismului. Semnalează omnipotenţa partidului. Folosirea ei de către popor este marca imediat vizibilă a servituţii sale.

La început, o parte importantă a populaţiei primeşte cu bună-credinţă pedagogia minciunii. Ea intră în noua morală

cu patrimoniul său moral vechi. Îi iubeşte pe conducătorii care îi promit fericirea, crede că este fericită. Consideră că trăieşte în dreptate. Îi detestă pe duşmanii socialismului, îi denunţă, este de acord ca aceştia să fie spoliaţi, ucişi. Se asociază exterminării lor, dă o mână de ajutor. Participă la crimă fără să-şi dea seama. În acelaşi timp, ea se abrutizează din pricina ignoranţei, dezinformării, judecăţii false. Îşi pierde reperele intelectuale şi morale. Incapacitatea de a distinge comunismul de idealul moral comun face ca, atunci când sentimentul său de dreptate este rănit, ea să atribuie acest abuz duşmanului extern. Până la căderea comunismului, în Rusia se întâmpla frecvent ca oamenii maltrataţi de poliţişti sau de militanţi să-i numească pe aceştia „fascişti“. Nu le trecea prin cap să le spună pe adevăratul nume – comunişti.

Şi apoi viaţa, în decorul socialist, în loc să devină „mai veselă, mai fericită“, cum spunea Stalin în toiul „marii epurări“, devine mai sinistră, mai lugubră. Teama s-a instalat pretutindeni şi trebuie găsită o cale de supravieţuire. Înjosirea morală, până acum inconştientă, se strecoară în conştiinţă. Poporul socialist care făcea răul crezând că face binele ştie acum ce face. El denunţă, fură, se umileşte, devine meschin, laş, şi îi e ruşine de toate astea. Regimul comunist nu-şi ascunde crimele, ca nazismul, ci le proclamă, invită populaţia să i se alăture. Fiecare condamnare este urmată de un miting de aprobare. Acuzatul este anatemizat public de tovarăşii săi, de soţie şi de copii. Aceştia se supun ceremoniei din teamă, din interes. Stahanovistui entuziast de la început – dacă a existat vreodată şi altfel decât ca element al decorului – se vădeşte a fi un *Homo sovieticus* trândav, servil, imbecil. Femeile încep să fie îngrozite de bărbaţi, copiii de părinţi, şi simt totodată că devin şi ei la fel.

Ultimul stadiu ne este descris de scriitorii de la sfârşitul sovietismului, Erofeev, Zinoviev. Sentimentul cel mai răspândit este disperarea şi dezgustul de sine. Nu mai rămâne decât de profitat de plăcerile specifice pe care le procură regimul: iresponsabilitatea, lenea, pasivitatea vegetativă. Nimeni nu-şi mai dă osteneala să practice dubla gândire; oamenii încearcă mai curând să nu mai gândească

deloc. Indivizii se repliază asupra lor înşişi. Sentimentalismul lacrimogen, *self-pity,* constituie doar o formă prin care cei din jur sunt luaţi drept martori ai degradării lor, aşa cum fac beţivii. Ne aflăm permanent în „lumea şobolanilor“ lui Zinoviev, în lupta hobbesiană a tuturor împotriva tuturor, purtată însă foarte puţin energic. Zinoviev estima că *Homo sovieticus* era produsul unei mutaţii ireversibile a speciei. Probabil că se înşela.

Nu există un loc ferit în care să scapi de pedagogia minciunii. Cadrele sociale ale fostei societăţi au fost distruse, odată cu proprietatea, şi înlocuite de noi cadre care sunt tot atâtea şcoli şi locuri de supraveghere: colhozul, comuna populară chineză pentru ţăran, „sindicatul“ pentru muncitor, „Uniunile“ pentru scriitor şi artist. Putem descrie istoria acestor regimuri ca pe o cursă permanentă spre controlul universal şi, în ce-i priveşte pe supuşi, ca pe o cursă disperată în căutarea unor refugii, sau cel puţin a unor unghere în care să se ascundă. Pentru că ele au existat întotdeauna. Astfel, în Rusia, câteva familii ale vechii inteligheţii au ştiut să-şi păstreze tradiţiile. Andrei Saharov provenea dintr-o asemenea familie. În universităţi, au existat catedre aproape liniştite de asirologie sau de filozofie greacă. În bisericile aservite, o gură de aer proaspăt. Spre sfârşitul regimului, puteau fi întâlnite la Moscova mici grupuri de tineri care, redobândindu-şi viaţa morală şi intelectuală, trăiau în mod deliberat din expediente, nu se angajau în nicio muncă, nu candidau pentru niciun post, îşi reduceau la maximum contactele cu exteriorul sovietic. Au rezistat aşa până la capăt.

În imperiul sovietic, spiritul de reeducare al comunismului se oprea la poarta lagărului. Pentru nazişti, convertirea era lipsită de sens, dar bolşevicii au renunţat practic la convertirea deţinuţilor. Astfel încât Soljeniţân a putut să afirme că lagărul era, în ciuda ororii sale, un loc de libertate intelectuală şi de respiraţie spirituală. Comunismul asiatic a făcut dimpotrivă din lagăr locul în care pedagogia se exercită în modul cel mai obsedant şi mai chinuitor. Autorităţile notează progresele deţinutului, care nu iese de acolo decât

mort sau reeducat.

Evaluare

Putem încerca, în limitele impuse de punctul de vedere istoric, să evaluăm comparaţiv distrugerea morală provocată în acest secol de nazism şi de comunism.

Prin distrugere morală nu înţeleg dereglarea moravurilor, în sensul în care vechea generaţie se plânge dintotdeauna de apucăturile tinerilor. Nu vreau nici să fac o apreciere asupra secolului nostru în comparaţie cu altele. Nu avem niciun motiv filozofic să credem că omul de altădată a fost mai virtuos sau mai puţin virtuos decât cel de astăzi. Este adevărat că nazismul şi comunismul au încercat să schimbe, mai presus de moravuri, regula morală, conştiinţa binelui şi a răului. Din această cauză au fost comise anumite lucruri pe care experienţa umană nu le mai cunoscuse vreodată.

Cu toate că intensitatea crimei naziste a atins un nivel pe care comunismul probabil nu l-a egalat, trebuie totuşi să afirmăm că acesta din urmă a antrenat o distrugere morală mai extinsă şi mai profundă. Din două motive.

Mai întâi, pentru că obligaţia de a interioriza noua regulă morală priveşte întreaga populaţie supusă la reeducare. Mărturiile ne arată că această interiorizare obligatorie constituie partea cea mai insuportabilă a opresiunii comuniste: că tot restul – absenţa libertăţilor politice şi civile, supravegherea poliţienească, represiunea fizică, teama însăşi – nu reprezintă nimic pe lângă această pedagogie mutilantă, înnebunitoare deoarece contrazice evidenţele simţurilor şi înţelegerii. Ca întreaga panoplie a „măsurilor“ şi a „organelor“ îi este în final subordonată. Cum comunismul, spre deosebire de nazism, a avut timpul de partea lui, pedagogia a mers până la capăt. Căderea sau retragerea sa au lăsat drept moştenire o omenire distrusă, iar otrava din suflete este mai greu de eliminat decât în Germania care, lovită de o alienare temporară, s-a trezit din coşmarul său pregătită pentru muncă, pentru un examen al conştiinţei şi pentru căinţa purificatoare.

Apoi, fiindcă persistă confuzia adânc înrădăcinată între morala comună şi morala comunistă, cea din urmă ascunzându-se în spatele celei dintâi, parazitând-o, cangrenând-o, făcând din ea instrumentul contagiunii sale. Un exemplu recent: în discuţiile care au urmat apariţiei *Cărţii negre*, un editorialist al ziarului *L'Humanité* a declarat la televizor că cele 85 de milioane de morţi nu afectau prin nimic idealul comunist. Nu reprezentau decât o regretabilă rătăcire. După Auschwitz, a continuat el, nu mai poţi fi nazist; dar după lagărele sovietice, poţi rămâne comunist. Acest om, care vorbea cu sinceritate, nu-şi dădea câtuşi de puţin seama că tocmai formulase cea mai neiertătoare condamnare. Nu realiza că ideea comunistă pervertise până într-atât principiul realităţii şi principiul moral, încât putea într-adevăr supravieţui celor 85 de milioane de cadavre, în vreme ce ideea nazistă se prăbuşise sub povara victimelor sale. Crezând că vorbeşte ca un om onest, idealist şi intransigent, rostise o frază monstruoasă. Comunismul este mai pervers decât nazismul pentru că nu-i cere omului să facă în mod conştient pasul moral al criminalului şi pentru că se serveşte de spiritul de justiţie şi de bunătate, prezent pe întregul glob, ca să răspândească peste tot răul. Fiecare experienţă comunistă reîncepe în inocenţă.

III

Distrugerea politicului

Am vorbit despre distrugerea oamenilor în natura lor corporală, în natura lor morală de fiinţe raţionale capabile să discearnă binele şi răul. Trebuie să vedem ce urme a lăsat şi în natura lor politică, adică în capacitatea lor de a stabili între ei legături familiale, sociale, raporturi organizate între guvernanţi şi guvernaţi, astfel încât să formeze o cetate, un stat.

Politica de distrugere a politicului

Înainte de a prelua puterea, şi pentru a o prelua, partidele comuniste şi naziste utilizează toate mijloacele politicii. Se instalează în jocul politic în vreme ce ele însele, potrivit propriilor criterii şi disciplinei lor interne, au ieşit din joc. De exemplu, când partidul bolşevic pretinde pământ pentru ţărani şi pacea imediată, nu e pentru a se mulţumi cu succesul acestor două revendicări. El doreşte să-i atragă pe ţărani şi pe soldaţi de partea sa ca să declanşeze procesul revoluţionar. Odată ce revoluţia a fost înfăptuită, ţăranului i se ia pământul, iar războiul este temeinic pregătit, fără ca partidul să vadă în asta vreo contradicţie. Nicio acţiune nu se termină odată cu atingerea obiectivului. Ea e înglobată într-o mişcare nedefinită şi nu face decât să mijlocească o altă acţiune situată dincolo de limita proclamată.

În clipa când ajunge la putere, politica partidului este mai mult ca oricând orientată spre distrugerea politicului. Formele organice ale vieţii sociale, familia (dacă puterea are suficientă forţă, deşi în acest sens ea a întâmpinat pretutindeni o oarecare rezistenţă, chiar dacă nucleul familial s-a erodat şi s-a degradat), clasele, grupurile de interese,

corpurile constituite sunt suprimate. Oamenii, privaţi de acum încolo de orice drept de asociere, de reuniune spontană, de reprezentare, reduşi la condiţia de atomi, sunt împinşi într-o nouă organizare. Această organizare se modelează după cea care ar trebui să existe dacă socialismul ar funcţiona ca o societate. Ea împrumută atunci numele de soviete, uniuni, comune. Cum socialismul nu are decât o existenţă virtuală, această organizare nu există în realitate decât sub forma constrângerii. Oportunitatea politică decide dacă noile organizaţii trebuie să exprime prin numele lor socialismul virtual sau dacă e mai potrivit să li se lase vechiul nume, pentru a da iluzia că vechea lume mai este încă, într-o oarecare măsură, actuală: li se va atribui atunci numele de sindicate, academii, parlamente, cooperative, omonimia putând fi „exploatată politic“. Câte delegaţii parlamentare sau municipale n-au fost astfel amăgite pentru că aveau impresia că fuseseră primite de parlamentari şi de edili, nu de funcţionari ai partidului care îşi luaseră aceste nume!

Partidul nazist a imitat în mod sumar distrugerea comunistă a politicului. El a preluat de asemenea puterea ascunzând obiectivele reale, înşelându-şi aliaţii provizorii (din dreapta conservatoare) pentru a-i zdrobi ulterior. El a creat totodată organizaţii noi şi a înregimentat tineretul şi „masele“. Nu era necesar pentru planul său să distrugă vechile organizaţii. S-a mulţumit doar să le neutralizeze şi să le aservească. Aşadar, sub nazism au continuat să existe antreprenori, o economie de piaţă, judecători, funcţionari de tip vechi rămaşi la locul lor, care n-au fost schimbaţi şi care continuau să se călăuzească după vechile reguli. A izbucnit apoi războiul, care a accentuat şi a accelerat influenţa nazistă. Nu ştim ce s-ar fi întâmplat dacă l-ar fi câştigat.

Relicvele politicului

Führerprinzip era o piesă esenţială a întoarcerii la natură aşa cum o concepea nazismul. Reţeaua socială trebuia să se organizeze în jurul unei ierarhii de şefi loiali, devotaţi Reichului, legaţi printr-un jurământ, şi asta de la eşalonul

inferior până la şeful suprem, a cărui exaltare era coerentă cu spiritul sistemului.

Partidul comunist era şi el ierarhizat, dar în principiu pe o bază democratică şi electorală. De fapt, originalitatea partidului lui Lenin a fost că încă de la fondarea sa centrul îi desemna „bazei“ pe cei care trebuiau aleşi, astfel încât alegerea democratică devenea pur şi simplu ocazia unui test al atotputerniciei centrului. Conştiinţa gnostică, cunoaşterea ştiinţifică fondatoare a partidului, se concentra teoretic în organismul conducător şi se difuza de la acest punct către „bază“, care, redirecţionând puterea spre „centru“, îşi manifesta în acest mod progresul în asimilarea doctrinei şi a „liniei“. S-a ajuns astfel, încă din timpul lui Lenin, la escaladarea unui cult al conducătorului care a atins apogeul sub Stalin. Cultul s-a menţinut, dar în perioada regimului Brejnev idolul s-a vădit a fi găunos. Cultul conducătorului este contrar doctrinei comuniste, iar puriştii troţkişti îl respingeau cu indignare. El reprezintă însă o reafirmare a naturii reale într-un sistem bazat pe o supranatură ireală. Este mult mai firesc ca omul să-şi venereze seamănul decât corpul abstract al doctrinei evident false.

Astfel, doar în măsura în care puterea comunistă şi nazistă era încarnată de persoane reale, subzista un rest al politicului în sânul partidului, singura organizaţie reală supravieţuitoare. Politica se reducea la ceea ce îşi imagina Montesquieu că este seraiul otoman sau persan: un amestec de ură şi de intrigă între persoane şi clanuri unite precar în vederea puterii personale, justificat sau nu de o schimbare a liniei în interiorul aceleiaşi politici de ansamblu. Troţki, Buharin, Zinoviev, Stalin aveau în vedere acelaşi obiectiv: socialismul; dar era nevoie ca unul dintre ei să fie numărul unu. Trădările şi asasinatele se succedau, aşadar, în acest spaţiu izolat.

Utopia

Activitatea neobosită, abilă, frenetică uneori a centrului conducător nu poate fi calificată drept politică, pentru că ea este subordonată realizării unei utopii.

Cele două regimuri se raportează la un trecut mitic după care e modelat un viitor imaginar. Altădată, a existat o vreme a arienilor, cei mai buni potrivit naturii: mâine, germanii vor domni din nou – cei mai puri dintre ei. Comunismul insistă mai puţin asupra restaurării trecutului – comuna primitivă – cât asupra reproducerii sale la un „nivel superior“. De aceea acordă mai mult spaţiu vechii noţiuni de progres, moştenită de la Epoca Luminilor şi dramatizată de Romantism. Potrivit lui Raymond Aron, ideea lui Marx era să meargă de la Rousseau la Rousseau, trecând prin Saint-Simon, adică prin progresul tehnic şi industrial. Hitlerismul este voluntarist: e opera demiurgică a voinţei, singura care poate restabili jungla bună, în stare de echilibru biologic. Leninismul mizează pe mişcarea autonomă a istoriei care duce la naşterea Arcadiei moderne (odată cu electricitatea şi abundenţa), Aufhebungal Arcadiei primitive. Dar mişcarea autonomă produce desigur Partidul care este instrumentul acestei naşteri. Voluntarismul e şi el necesar, dar este deopotrivă exaltat şi negat, de vreme ce numai partidul incarnează conştiinţa necesităţii, care se confundă (Lenin îl invocă pe Spinoza!) cu libertatea.

Între trecutul fabulos şi viitorul ideal, prezentul nu are o valoare proprie. Arta politică, în măsura în care constă în organizarea prezentului prin administrarea atentă a moştenirii trecutului considerat preţios şi viu, urmând previziunile pe termen scurt, şi fără nicio pretenţie pe termen lung, ei bine, această artă nu are niciun sens pentru o conducere de tip comunist sau nazist. Trecutul apropiat reprezintă duşmanul, prezentul e lipsit de importanţă, totul e subordonat viitorului eshatologic, ţelurilor supreme.

Ţelurile nelimitate ale nazismului

Trebuie să ne întrebăm în ce măsură câmpul de expansiune şi de acţiune al nazismului se putea limita sau era nelimitat prin însăşi natura sa. Politica împăciuitoare promovată de Chamberlain, precum şi, până la un anumit punct, politica de împărţire teritorială urmărită de Stalin în

1940 porneau de la ipoteza că Hitler putea fi satisfăcut cu ceea ce obţinuse deja. Oare nu anulase Tratatul de la Versailles, nu dobândise suficiente „pământuri în Est“ ca să nu ducă lipsă de ocupaţie vreme de câţiva ani? După ce a reorganizat Germania, după ce i-a eliminat pe handicapaţi, evrei şi alte fiinţe inferioare, a trebuit să meargă însă mai departe. Ca să cucerească Polonia, şi-a asumat riscul unui război în vest. Apoi, şi-a asumat riscul unui război mondial. Probabil că nu şi-a imaginat unde o să-l poarte planul său. Dar i-a acceptat consecinţele, ca şi cum ar fi fost mânat de un destin superior, şi a relansat neîncetat jocul. Singurul partener cu care ar fi putut ajunge la o împărţire durabilă a lumii era Stalin, care, atribuindu-i lui Hitler o logică asemănătoare cu a sa şi conştient de legătura de natură dintre cele două regimuri, avea pe bună dreptate încredere în această alianţă. Dar Hitler l-a trădat, şi Stalin n-a înţeles niciodată de ce. Apoi, cu o uşurinţă iresponsabilă, a declarat război Statelor Unite. Din acea clipă, era angajat într-o partidă care putea să-i aducă fie victoria şi dominaţia asupra întregii lumi, fie înfrângerea şi distrugerea completă a Germaniei.

În acest război, nazismul îşi dezvăluia sieşi vocaţia de a extermina, bucată cu bucată, toată omenirea. Pe măsură ce lumea îi rezista, polaritatea arian-evreu devenea tot mai evidentă. Evreul apărea ca indicele de rezistenţă împotriva înfăptuirii marelui plan. El pactiza cu bolşevismul, care devenise un iudeo-bolşevism, cu capitalismul, devenit un iudeo-capitalism. Evreul reuşise deci să corupă întreaga lume, murdărind totul, „evreizând“ totul. Trebuia purificată – deci exterminată – toată umanitatea. Aşa cum a arătat Sébastien
Haffner, ultimul efort al lui Hitler a fost să dirijeze inevitabila înfrângere astfel încât ea să sfârşească prin a distruge Germania.[1] Ofensiva din Ardeni a avut drept scop, conform acestei interpretări, să încetinească înaintarea americanilor

[1] Sébastien Haffner, *Un certain Adolf Hitler*, Grasset, Paris, 1979, p. 242.

pentru a preda ţara în mâinile sovieticilor. „Ordinele de distrugere emise de Hitler, la 18 şi 19 martie 1945, nu vizau o luptă finală eroică, aşa cum fusese cazul în toamna anului 1944. Pentru o asemenea luptă, n-ar fi servit la nimic ca sute de mii de germani să fie mânaţi pe drumul morţii, spre interiorul ţării, nici să fie distrus simultan tot ceea ce ar fi putut ajuta la o umilă supravieţuire. Acest ultim genocid al lui Hitler, îndreptat de astă dată împotriva Germaniei, avea doar menirea să-i pedepsească pe germani pentru că refuzaseră să se înroleze voluntar într-o luptă finală eroică, să joace rolul pe care li-l rezervase Hitler. În ochii Ftihrerului, aceasta constituia – şi constituise dintotdeauna – o crimă pasibilă de pedeapsa cu moartea. Un popor care nu-şi asuma rolul ce-i fusese atribuit trebuia să moară.“

Totuşi, structura conducerii naziste, care subordonează totul deciziei şefului, conferă istorici sale o alură aleatorie. Teoretic, ar fi putut încheia un pact cu Anglia în 1939 şi s-ar fi putut mulţumi cu ceea ce îi oferise Stalin. Nu s-a întâmplat aşa; a refuzat să construiască „nazismul într-o singură ţară“. Tot astfel, partidul nazist şi imperiul SS nu aveau nevoie să se substituie centrelor de iniţiativă normale ale industriei germane, care se supuneau în mod disciplinat. Au pus mâna totuşi pe dispozitivele de comandă, fapt care a introdus o dezordine de tip sovietic extrem de dăunătoare efortului de război al Reichului.

Reamenajarea lumii se putea face în etape succesive, iar distrugerile concomitente se derulau în ordine. Într-adevăr, naziştii au practicat „tactica salamului“ (după expresia atribuită lui Rákosi), de vreme ce „rasa“ cruţată iniţial constata că-i vine şi ei rândul. Dar foarte repede mişcarea a degenerat într-un masacru general. Ei nu puteau, aşa cum a făcut Stalin, să-i promită Ucrainei independenţa, urmând să-şi regleze conturile cu ea după victorie: a fost nevoie să o extermine neîntârziat, ceea ce i-a determinat pe ucraineni să se ridice împotriva lor. Estetismul doctrinei este probabil cauza acelui ruinător „totul deodată“. Hitler se credea artist şi marcat ca atare de estetica romantică a geniului. „Geniul însuşi, scria Kant, nu poate descrie sau indica ştiinţific modul

în care creează produsul său, ci el ca natură prescrie reguli. În consecinţă, creatorul unui produs datorat geniului nu ştie cum s-au născut în el ideile operei; de asemenea, el nu poate să le inventeze după plac sau conform unui plan şi să le comunice altora în prescripţii a căror respectare să conducă la produse similare.“[1] În virtutea acestui fapt, Hitler nu ştia prea bine ce face, nici de unde-i veneau inspiraţia şi deciziile pe care le lua. Se considera un fel de demiurg prometeic, şi această beţie se transmisese în oarecare măsură poporului său. Credea că este vehiculul genial al Volksgeist-ului şi că ordinele sale, la început chibzuite, apoi demente, veneau de undeva de sus. De unde nerăbdarea şi precipitarea naziste pe care Stalin nu le putea înţelege. De unde Raţionalitatea mersului războiului. Câteva decizii, dorite de remarcabilii săi generali, ar fi putut, dacă nu să-l câştige, cel puţin să-l oprească la un meci nul, cu condiţia neîndeplinită – ca războiul să-şi fi propus nişte ţeluri limitate, în loc să fie, din vina lui Hitler şi a wagnerismului său dezlănţuit, pierdut.

Ţelurile nelimitate ale comunismului

Proiectul comunist este de la bun început total. El vizează în extindere revoluţia mondială şi în cuprindere o mutaţie radicală a societăţii, a culturii, a înseşi fiinţei umane. Dar autorizează angajarea unor mijloace raţionale pentru a obţine nişte scopuri străine raţiunii. În timpul războiului, Lenin era un visător himeric care grefa pe realitatea lumii entităţile abstracte ale capitalismului, imperialismului, oportunismului, stângismului şi ale multor altor „isme“ care, în opinia lui, explicau totul. El le aplica deopotrivă Elveţiei, Germaniei şi Rusiei, şi, când s-a întors în Rusia, nimic n-a fost mai riguros „politic“, în sensul machiavelic al cuvântului, decât felul în care a cucerit puterea.

Preluarea puterii de către un partid comunist este pregătită de o luptă pur politică în interiorul unei societăţi normale din

[1] Kant, Critica facultăţii de judecare, trad. rom. de Vasile Dem. Zamfirescu şi Alexandru Surdu, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1981, par. 46, p. 203. (N.t.)

punct de vedere politic. Acesta e terenul unde îşi testează practicile pe care le pune în aplicare după victoria partidului. De pildă, aşa-numita tactică a salamului constă în a încheia alianţe cu forţe politice necomuniste, astfel încât aliatul să fie constrâns să participe la eliminarea adversarilor săi: mai întâi „extrema dreaptă“, cu ajutorul întregii stângi; apoi fracţiunea moderată a acestei stângi şi aşa mai departe până la ultima „felie“ care trebuie să se supună şi să „fuzioneze“, riscând altminteri să fie eliminată la rândul ei. Acest profesionalism, care include viclenia, răbdarea, raţionalitatea scopului vizat, conferă superioritate leninismului. Dar nu poate fi vorba decât de distrugere; orice construcţie e imposibilă, fiindcă acest scop e lipsit de sens.

Devenit un soi de dictator, dar fără să fie conştient de asta, Lenin continua să grefeze pe situaţiile cele mai instabile nişte categorii fantomatice şi deciziile sale erau luate în consecinţă. Practica comunistă nu urmează o inspiraţie estetică, ci este, în fiecare clipă, rezultatul unei deliberări „ştiinţifice“. Falsa ştiinţă împrumută de la ştiinţa adevărată alura sa demonstrativă şi procedeele sale logice. Ea face astfel şi mai dement întregul demers, şi mai implacabilă decizia, şi mai anevoioasă corecţia, fiindcă falsa ştiinţă, care nu este empirică, împiedică să se constate rezultatele experienţei.

Treptat, distrugerea se extinde şi devine totală, egalând, pentru a relua expresia lui Bakunin, voinţa de creaţie. Ea a trecut în Rusia prin următoarele etape.

Mai întâi, distrugerea adversarului politic: organele guvernului, ale vechii administraţii. Totul s-a făcut cât ai clipi din ochi, imediat după puciul din octombrie.

Apoi, distrugerea formelor de rezistenţă socială reale sau potenţiale: corpurile organizate, partidele, armata, sindicatele, cooperativele; organismele culturale, universitatea, şcoala, academia, Biserica, editurile, presa.

Totuşi, partidul îşi dă seama că socialismul încă nu există ca societate liberă şi autoreglată şi că de fapt constrângerea e mai necesară ca oricând pentru a obţine scopul dorit. Or, doctrina prevede că nu există decât două realităţi,

socialismul şi capitalismul. Rezultă că realitatea se confundă cu capitalismul şi că e nevoie, într-o a treia etapă, să fie distrusă întreaga realitate: satul, familia, rămăşiţele educaţiei burgheze, limba rusă. Trebuie extins controlul asupra fiecărui individ însingurat şi dezarmat de distrugerea cadrului său de viaţă, împins într-un cadru nou unde va fi reeducat, recondiţionat. În fine, trebuie eliminaţi duşmanii ascunşi.

Eşecul construcţiei socialismului în interior vine de la mediul ostil exterior. Prin însăşi existenţa sa, el reprezintă o ameninţare, oricare ar fi culorile acestui spectru ostil: democraţie burgheză, social-democraţie, fascism. Trebuie deci, în a patra etapă, să se creeze în fiecare ţară organizaţii de tip bolşevic, partidele comuniste, cu un organism central care să le coordoneze şi să le adapteze modelului central, Cominternul. Când circumstanţele au favorizat extinderea comunismului, noile zone ataşate „lagărului socialist“ au cunoscut etape asemănătoare de distrugere.

Or, pe toată întinderea lagărului, partidul (prin vocea lui Stalin) constată că în realitate „capitalismul e mai puternic ca niciodată“. El se infiltrează şi cuprinde partidul însuşi, care-şi pierde astfel virtutea. Aşadar, şefului partidului îi revine – şi numai lui – sarcina de a distruge partidul (etapa a cincea), pentru a recrea unul complet nou. Această operaţie periculoasă pretinde o creştere a carismei şefului care îl înrudeşte cu Führerul nazist. Odată ce a concentrat în persoana sa spiritul istoriei, aşa cum celălalt a concentrat spiritul „rasei“, îşi poate permite, într-o splendidă izolare şi într-un raport „direct“ cu masele, să-l lichideze pe călăul lor colectiv. Stalin a făcut acest lucru o dată, nu fără a-l imita pe Hitler şi „noaptea cuţitelor lungi“. Se pregătea să o facă a doua oară (şi să deporteze întreaga masă a evreilor), dar a fost surprins de moarte.
Mao Tzedun a procedat astfel de două ori, în momentul „Marelui Salt înainte“ şi, încă şi mai tranşant, cu prilejul Revoluţiei culturale.

Uzură şi autodistrugere

Logica pură a celor două sisteme, împinsă la limită, cuprinde exterminarea întregii populaţii a globului. Or, această logică nu se aplică şi nu se poate aplica până la capăt.

Principiul comunismului este de a subordona totul preluării şi păstrării puterii, de vreme ce puterii îi revine sarcina de a realiza proiectul. Pentru a păstra puterea, trebuie cruţat ceea ce e necesar subzistenţei sale.

Uneori, distrugerile provoacă stricăciuni atât de mari încât puterea partidului riscă nu să înfrunte o revoltă generală, fiindcă ştie să o prevină, ci să vadă cum dispare materia umană asupra căreia se exercită. Este ceea ce s-a întâmplat la sfârşitul „comunismului de război“: Rusia era pe punctul de a se topi, de a se lichefia, când Lenin a decretat pauza NEP-ului.

Atâta timp cât revoluţia nu a învins la scară mondială, lumea exterioară, chiar dacă ar fi redusă la o insulă minusculă, reprezintă o ameninţare de moarte. Prin însăşi existenţa sa, ea riscă să facă să explodeze balonul de săpun al ficţiunii socialiste; puţin contează dacă e într-adevăr ostilă, aşa cum s-a întâmplat în fond o singură dată, sub Hitler, sau dacă nu vrea decât liniştea şi statu-quo-ul, aşa cum a dorit Occidentul după înfrângerea nazismului. Pentru a ţine lumea reală la distanţă, pentru a o distruge, eventual, partidul trebuie să dispună de o forţă reală, şi aceasta nu poate fi obţinută decât din realitatea pe care o controlează. El are nevoie de un minimum de economie reală ca să hrănească populaţia, de un minimum de tehnologie şi de industrie ca să echipeze armata. Mai subzistă deci câţiva producători, tehnicieni, savanţi. Partidul nu poate face ca tot ce există să treacă de cealaltă parte a oglinzii, căci ar fi el însuşi înghiţit de neantul pe care-l produce.

În fine, ultima etapă, distrugerea partidului însuşi, se loveşte de reflexele vitale ale supravieţuirii. După marile epurări ale lui Stalin şi Mao, partidul îşi ia propriile măsuri de protecţie şi de conservare. Comuniştii nu se mai ucid între ei,

cad doar în dizgraţie.

În Rusia, acest fenomen a antrenat decăderea sistemului. Partidul îmbătrâneşte, deoarece păstrarea puterii se identifică în cele din urmă cu menţinerea posturilor şi locurilor din ierarhie. Tacticile puse la punct în perioadele frământate nu mai servesc decât acestui scop. Brejnev putrezeşte încet în jilţul suprem. Partidul devine corupt: nu se mai dedică obiectivelor comunismului, ci vrea să se bucure de putere şi să profite de bogăţiile acumulate. Iese din irealitate şi revine în realitatea devastată din ordinul său, unde găseşte din abundenţă doar bunuri primitive, lipsite de rafinament – votcă, datcha şi maşini impunătoare. Cât despre popor, el vegetează în porţiunea de realitate care i-a fost întotdeauna îngăduită, o amenajează cum poate, se dezinteresează de regimul care nu-i mai oferă nici măcar consolarea căderii celor mari şi prilejul de-a le lua locul. Degradarea generală atinge un punct culminant. Când un bobârnac aleatoriu face să se năruie castelul din cărţi de joc, care s-ar fi putut surpa mult mai devreme sau mult mai târziu, descoperim peisajul postcomunist: mafioţi şi semivagabonzi care nu mai au energie nici măcar să-şi amintească.

În China, supravieţuitorii epurărilor maoiste au apucat-o pe o cale diferită. Necesităţile puterii pure s-au amestecat cu preocuparea de a dezvolta puterea Chinei ca atare, iar comunismul mort a fost infiltrat de un naţionalism viu. Contemporani cu decăderea sovietismului, ei au regretat că au urmat un model greşit de dezvoltare, în vreme ce alte părţi ale lumii chineze şi perichineze urmaseră în mod eficient unul mai bun. De aici caracterul ambiguu al Chinei actuale, în plină dezvoltare, dar fără ca partidul să-şi slăbească strânsoarea şi fără să se ştie prea bine dacă acest partid a rămas comunist. Circumstanţele au făcut să nu mai existe decât un singur regim comunist pur, care, până în ziua de azi, a preferat logica autodistrugerii – Coreea de Nord.

* * *

Nu ştim cum ar fi evoluat nazismul. El nu şi-a atins

apogeul. A fost răsturnat de la primele încercări de expansiune. Ordinul de mărime al distrugerilor sale nu este comparabil cu cel antrenat de comunismul sovietic. S-a orientat spre realitatea externă înainte de a fi terminat cu societatea germană. În vreme ce Uniunea Sovietică prefera subversiunea organizată, descurajarea programată a duşmanului „extern“, Armata Roşie punându-şi doar pecetea pe victoria politică, nazismul a recurs imediat la război. Războiul a accelerat enorm programul nazist, suscitând însă o rezistenţă mondială în scurt timp victorioasă.

Partea de neprevăzut caracteristică nazismului ne permite să ne imaginăm că Hitler ar fi putut să ajungă la o pace de compromis care i-ar fi lăsat o arie vastă şi stabilă. În acest caz, odată ce Hitler ar fi murit, regimul s-ar fi deteriorat, urmând o traiectorie asemănătoare celei a regimului leninist. Leszek Kolakowski a scris chiar o mică fabulă pe această temă. El şi-a imaginat un articol din New York Times, redactat în anii ’80, în stilul articolelor pe care acest ziar le publica la acea vreme despre URSS-ul lui Brejnev. Ziaristul se bucura de îmblânzirea moravurilor politice şi de progresele evidente pretutindeni ale nazismului cu faţă umană. Desigur, erau deplorate excesele de altădată, îndeosebi soarta foarte severă rezervată evreilor. Dar toate astea aparţineau unui trecut deja foarte îndepărtat şi nu trebuiau să umbrească realizările strălucite datorate unui regim pe cale de normalizare...

În uzura şi eşecul regimurilor totalitare, factorul extern are o importanţă inegală. El a fost decisiv în cazul Germaniei naziste, zdrobită de numeroasele armate aliate împotriva sa. În schimb, rareori lumea „capitalistă“ a constituit un pericol pentru regimurile comuniste. Nazismul a sporit legitimitatea comunismului în ochii Occidentului. În epoca aşa-numitului „război rece“, politica de *roll back* a fost imediat abandonată în favoarea unui *containment*. Această opţiune nu a împiedicat vaste extensii comuniste în Asia, Africa sau chiar America. În cele din urmă, singurul loc de pe pământ unde comunismul a fost răsturnat la fel ca nazismul, printr-o invazie masivă în toată legea, e drept, în mijlocul unui cor de

proteste ale câtorva puteri necomuniste, a fost minuscula insulă Grenada.

IV

Teologie

Există un punct al acestei anchete în care trebuie să părăsim analiza istorică dacă vrem să înţelegem experienţa oamenilor. Într-adevăr, în faţa exceselor nelegiuirii, ei au simţit că sunt profund tulburaţi şi că le este depăşită puterea de înţelegere; că lipsea precedentul istoric, că se aflau în faţa unei fiare noi şi necunoscute. Marii martori ai secolului XX au strigat, în majoritatea lor, către Cer. Unii au ajuns la concluzia că e gol; alţii, că putea fi implorat, rugat fierbinte, că mai era o nădejde. La drept vorbind, când îi citim pe Orwell, Platonov, Ahmatova, Mandelstam, Levi, ghicim că aceste două reacţii la sfidarea metafizică coexistă sau revin succesiv în mod obscur în aceleaşi suflete.

Răul

Plotin definea răul ca „lipsirea de bine“. Scolasticii au precizat: lipsirea de binele *cuvenit.* Orbirea, de pildă, este un rău, fiindcă omul trebuie să posede vederea. Dacă e incapabil să vadă invizibilul, cu toate că are ochi buni, nu se poate plânge, căci vederea nu e făcută să vadă lucruri dincolo de un câmp limitat. Ideea este deci că răul se defineşte negativ. El e neant pur, o gaură în fiinţă. Mi se pare că această definiţie nu dă seama în suficientă măsură despre groaza care i-a cuprins pe oameni în faţa a ceea ce le impuneau comunismul şi nazismul.

Această groază era mai puţin provocată de rău cât de voinţa răului. Omul vrea în mod natural să fie fericit. Voinţa sa este în mod normal îndreptată spre ceea ce el consideră a fi binele său. Cum imaginaţia lui e limitată, putem lesne

înţelege – şi cei mai vechi filozofi au explicat acest lucru – de ce omul se înşală cu uşurinţă când e vorba de binele său, de ce comite fapte rele, neştiind că au să-l coste foarte scump. Prin furt dobândeşti desigur diverse bunuri, desfrâul provoacă plăceri trupeşti, asasinatul domoleşte mânia, iar minciuna te ajută să scapi basma curată. Toate au însă un preţ care trebuie plătit. Întâlnim totuşi o altă categorie de acte care nu sunt urmate de nicio plăcere imaginabilă pentru omul de rând, acte care par inuman dezinteresate. Cei care le comit au aerul că sunt atraşi de simpla transgresiune a regulii. Îi sperie pe cei din jur fiindcă aceştia nu îi înţeleg, fiindcă par desprinşi de umanitatea comună. Îi putem înţelege pe hoţ, pe depravat, pe asasin, pentru că găsim în sufletul nostru puncte de corespondenţă şi pentru că nu trebuie să ne cufundăm prea adânc în noi înşine ca să ne descoperim, într-o oarecare măsură, avizi, desfrânaţi, violenţi. Dar în faţa acestei categorii de acte suntem dezarmaţi ca în faţa unui miracol, un miracol pe dos, o excepţie negativă de la legile cunoscute ale naturii. Omul îşi vrea binele, dar nu există aici niciun bine imaginabil. Iată din ce cauză aceia care au suferit din pricina comunismului sau nazismului, ori care le-au studiat doar cu o atenţie aparte, n-au încetat să fie urmăriţi de întrebarea: de ce? De ce să fie compromis efortul de război, de ce să fie cheltuiţi bani, îngreunat transportul, mobilizaţi oameni care să descopere în pod o fetiţă evreică pe care s-o ducă la moarte? De ce, când nu mai există nicio opoziţie organizată, când toată lumea e supusă şi ascultătoare, să fie arestaţi milioane de oameni, să fie mobilizat aparatul judiciar şi poliţienesc pentru a-i determina să mărturisească crime inimaginabile şi în mod evident absurde, şi, odată ce au mărturisit, să fie adunat poporul, pus să joace comedia indignării şi silit să participe la condamnarea lor la moarte? De ce, în ajunul unui război programat, să fie împuşcaţi jumătate din cei care alcătuiesc corpul de generali?

Dar ceea ce părea şi mai de neînţeles era că aceste crime enorme şi inepte erau comise de oameni obişnuiţi, extrem de obişnuiţi, dotaţi cu o inteligenţă şi o morală absolut banale.

Uneori, în imensa mulţime de executanţi puteau fi întâlnite personalităţi perverse din fire, sadici cărora le făcea plăcere să provoace suferinţa. Era o excepţie. Desigur, perverşii din fire prosperau, erau folosiţi pentru anumite sarcini, dar numai până la un anumit punct, dincolo de care erau îndepărtaţi în numele disciplinei şi, câteodată, pedepsiţi. În dorinţa lor de a înţelege, victimele nu se mai puteau agăţa de explicaţia ticăloşiei de care e capabil omul şi de care dă dovadă adeseori. Trebuia mers pe firul lucrurilor mai departe, până la „sistem“. Însă raţionalitatea sistemului, fie ea şi delirantă, era dezminţită de aceste acte autodistructive mergând împotriva interesului întregului proiect.

Iată de ce personalitatea criminală a unor conducători – a lui Stalin, în primul rând –, restituindu-le o anumită parte de umanitate, îi justifica şi le procura o oarecare gratitudine: furniza o explicaţie şi restabilea o coerenţă. Pentru că istoria oferă numeroase exemple de tirani criminali, existau deci precedente şi nimic nu era nou sub soare: angoasa în faţa necunoscutului era astfel atenuată. Totuşi, cei mai lucizi ştiau că pretinsul tiran nu era cu adevărat un tiran, fiindcă nu-şi urmărea propriul bine. Era el însuşi tiranizat de ceva de ordin superior. Aşadar, crima era legată de nebunie. Dar nu era o nebunie obişnuită, ca în cazul tiranilor nebuni, pentru că nebunia comportă o doză de aleatoriu şi păstrează zone în care îşi pot găsi locul, odihna şi jocul. Astfel, românii au fost o vreme uşuraţi de bufoneriile cuplului Ceauşescu. Însă în cele mai dificile momente, nebunia ideologică crea un bloc compact, fără niciun interstiţiu în care să te refugiezi, şi totul se termina rău.

Demonul şi persoana

Prin urmare, spiritele – chiar şi cele mai puţin ortodoxe – erau tentate în mod spontan să privească dincolo de ordinea umană inteligibilă şi să întrevadă direcţia superioară a unei ordini diferite. Nu numai ponderea injustiţiei, proximitatea răului, ci şi neputinţa de a le raporta la ceva cunoscut îi împingea să pună întrebări Cerului. Erau constrânşi la acest

lucru, deoarece ambele regimuri profesau o ură activă faţă de toate religiile care venerau o ordine divină distinctă de cea stabilită de oameni. Nazismul îl ura pe Dumnezeul lui Avraam; comunismul, orice fel de dumnezeu, dar îndeosebi pe acel Dumnezeu. Pretutindeni, organizarea religioasă a ţărilor cucerite a fost imediat bulversată. A fost distrusă (Albania s-a proclamat prima ţară atee din lume), dar cel mai frecvent aservită şi pervertită. Creştini, evrei, musulmani, budişti, daoişti, confucianişti au fost persecutaţi ca atare, iar persecuţia nu a fost temporară, ci permanentă. Ea nu avea nicio utilitate politică, mai degrabă o mulţime de inconveniente, şi totuşi a durat până la sfârşit.

Astfel, câţiva martiri ai acestor regimuri au imaginat o acţiune de ordin suprauman, „angelic“, capabilă să exercite o putere directă. O putere care să nu fie mediată de reaua-voinţă a oamenilor, ci care să acţioneze în pofida lor înşile, aşa încât să nu-şi mai dea seama ce fac sau să ştie doar în mod confuz. Care să adoarmă bunul-simţ şi conştiinţa morală şi care să transforme omul, aflat sub imperiul unei vrăji, într-o marionetă uşor de manevrat. În acest sens, tiranul ultim nu e nici

Hitler, nici Lenin, nici Mao, ci Prinţul acestei lumi în persoană.

În persoană: cuvântul este ambiguu. Boethius a dat o definiţie a persoanei care a fost foarte des invocată: „o substanţă individuată de natură raţională“. Urmând această linie teologică, putem estima că substanţa creată, dacă îşi pierde filiaţia cu Creatorul său şi cu propriul sfârşit, suferă de contradicţii care o mutilează şi o descompun. Putem specula – de vreme ce nu ştim nimic pozitiv despre lumea angelică – că substanţa îngerului rău, din pricina rangului său superior, este devorată mai mult decât aceea a omului de reaua sa voinţă. Actul de nimicire pe care-l antrenează se înfăptuieşte mai întâi asupra lui însuşi, astfel încât substanţa sa – care pentru noi, oamenii, evocă o natură pozitivă, indestructibilă, deteriorată, dar nu distrusă de păcat – se reduce progresiv la simpla sa voinţă de a face rău. Din cauza capacităţii superioare de a face rău cu care este înzestrat, ceea ce mai subzistă în el drept complice natural, persoana, ar tinde

asimptotic spre impersonalitate. Persoana angelică decăzută ar suporta un maximum posibil de impersonalitate.

E o speculaţie, desigur, însă ea atestă noţiunea de persoană impersonală pe care o întâlnim pretutindeni în literatura martorilor, sufocaţi de platitudinea, sărăcia, banalitatea celor care-i făceau să sufere, să moacă, ca şi de impersonalitatea întregii ierarhii a puterii până la vârf inclusiv. Erau de asemenea uimiţi de contrastul între incredibila forţă de distrugere a acestor aparate, minunat de ingenioase, capabilă să intre în cel mai mărunt detaliu, şi incredibila neputinţă de a organiza, de a construi sau pur şi simplu de a lăsa să existe lucrurile cele mai elementar necesare vieţii, ba chiar propriei lor supravieţuiri.

Cine deţine puterea în regimul nazist sau comunist în stare pură? Această simplă întrebare, la care părea mai uşor de răspuns decât în privinţa oricărui alt regim, pentru că posesorul tuturor puterilor era pretutindeni vizibil, ba chiar de o vizibilitate obsedantă — Führerul, secretarul general, Partidul –, constituia o profundă enigmă pentru cei care erau capabili de reflecţie filozofică: Jünger, Platonov, Orwell, Milosz, Zinoviev… Ei au lăsat să se înţeleagă ceea ce spiritele religioase – Mandelstam, Ahmatova, Bulgakov, Rauschning, Herbert, Soljeniţîn – au proclamat sus şi tare: e diavolul! El era cel ce transmitea supuşilor lui impersonalitatea sa inumană. Dostoievski şi Vladimir Soloviov intuiseră asta dinainte. A nu-l cita pe acest personaj ar însemna a nu asculta fidel toate aceste mărturii, rămânând conştienţi de rezerva pe care trebuie s-o manifestăm faţă de centrul misterios pe care l-au numit astfel şi a cărui proximitate ei o cunoşteau din experienţă.

Mântuirea

Nimic nu semnalează mai bine urma biblică în comunism şi nazism decât voinţa lor comună de a *mântui* lumea, incluzând printre mijloacele de mântuire ştergerea oricărei urme biblice. În religiile „păgâne“, ordinea naturală conţine în sine ideea divină şi e suficientă pentru a o concepe. Ea este

echivalentă cu ordinea divină. Ajunge să o contempli, să o recunoşti, să o imiţi. Filozofia antică – şi, din câte ştiu, indiană, chineză – nu promitea o mântuire universală, ci doar a unei mici elite, prin intermediul unor exerciţii spirituale lungi şi dificile, la capătul cărora individul devenea apt să trăiască fericit, în conformitate cu natura, cu structurile sale eterne. Ideea mântuirii, în măsura în care presupune un „exod“ în raport cu lumea, sau ideea „schimbării“ lumii în totalitatea sa sunt de neconceput pentru ea.

Mântuirea marxist-leninistă este optimistă. Ea e comparabilă cu mântuirea anunţată de profeţia biblică. Scopul său este să depăşească natura aşa cum este, omul aşa cum este; să ajungă la o epocă mesianică de pace şi dreptate, în care lupul paşte laolaltă cu mielul, în care disciplina şi frustrările căsătoriei, familiei, proprietăţii, dreptului, penuriei sunt abolite. În cele din urmă, moartea însăşi este învinsă: s-a visat pe această temă la începuturile revoluţiei bolşevice, reveriile fiind alimentate de un anume Fedorov, un himeric care credea în resurecţia ştiinţifică a trupului şi în nemurire. „Omul nou“, produs al socialismului, este un fel de trup glorios aşa cum îl descrie profeţia. Mântuirea e pusă în mâinile omului. E obţinută prin mijloace politice. *Non Domino sed nobis.*

Doar o minoritate neînsemnată mai crede astăzi în existenţa poruncilor divine. Şi dacă mai crede încă — aşa cum credeau mulţi evrei şi creştini deveniţi apoi comunişti –, ar trebui să vadă dintr-o ochire contradicţia dintre *progresul* dirijat de om şi învăţătura biblică. Conceptul de progres, înţeles în sensul unei transformări profunde a fiinţei umane, sub acţiunea istoriei sau a unei voinţe politico-istorice, nu poate fi acceptat, deoarece condiţionează de acţiunea politica o transformare care, potrivit Bibliei, nu poate fi înfăptuită decât prin harul divin. Când ceea ce nu e posibil decât prin harul divin devine scopul acţiunii umane, aceasta îşi propune imposibilul. Acţiunea violentă împotriva naturii eşuează şi se transformă curând într-o distrugere a naturii şi, odată cu ea, a umanului. Pelaghie credea că, într-o oarecare măsură, omul se putea mântui pe sine, prin voinţă şi asceză.

Sfântul Augustin considera că pelagianul se chinuia fără să devină prin asta mai bun. La fel proceda şi „eroul pozitiv“ din legenda bolşevică. De fapt, lucrurile se înrăutăţeau, fiindcă pelagianul credea că ajunge la virtute, în sensul obişnuit al cuvântului, iar eroul pozitiv – la o virtute definită de ideologie, adică un viciu. În plus, vechiul pelagianism nu viza, asemenea vechii filozofii, decât un progres individual. Cel nou este colectivizat. Preluarea ideii pelagiene de către puterea politică este mai distructivă, pentru că celălalt, toţi ceilalţi vor fi corectaţi prin educaţie, la nevoie prin reeducarea într-o incintă împrejmuită cu sârmă ghimpată.

Mântuirea nazistă este pesimistă. Ea pretinde depăşirea iluziilor introduse în umanitate prin otrava biblică, îndeosebi evanghelică,rodal„resentimentului“.

Trebuie să se revină la o ordine naturală concepută în întunecata lumină a tragismului romantic: trebuie regăsită puritatea originară a pământului şi a sângelui, coruptă de societatea de consum şi tehnicistă şi prin amestecul degradant al raselor. Nazismul face apel la eroii care acceptă să moară, la cei care au renunţat la iluzia adevărului şi a dreptăţii şi care sunt gata să urmeze până la capăt voinţa rasei, a poporului (*Volk*), încarnată în conducător. Supraomul este un cavaler impasibil, loial, învingător sau învins, dar întotdeauna nobil şi frumos. Am văzut prea bine că idealul sfârşeşte într-un regiment de SS-işti descreieraţi, într-o ierarhie de vagabonzi încununată de un dement, într-un război picrocolin de nimicire.

Cele două doctrine opuse împărtăşesc totuşi ideea unei mântuiri colective care are loc în istorie, idee biblică ce se opune anistorismului filozofiilor antice, indiene, chineze. Urmând această schemă, cele două doctrine au amestecat talmeş-balmeş o adunătură de noţiuni culese din ştiinţele sociale şi istorice, transformând imensa cunoaştere acumulată de secolul al XIX-lea într-un automatism mental de o sărăcie *supranaturală.* Într-adevăr, nu este conform naturii inteligenţei umane ca aceste două sisteme demente să se poată prezenta ca fiind un produs al său. Este inexplicabil cum atâtea spirite normal constituite – profesori, savanţi,

gânditori eminenţi – au suferit o asemenea paralizie şi deviere de la bunul-simţ. Explicaţiile psihiatrice sunt la fel de metaforice ca imaginea folosită în legătură cu nazismul – cea a cântăreţului la flaut din Hameln. Dar dacă evocăm această legendă, trebuie să-l amintim pe acela care se află în spatele cântăreţului la flaut, cel care, potrivit Scripturii, este „tatăl minciunii“, de la început, a fost ucigător de oameni şi nu a stat întru adevăr“[1].

„Biblismul“ nazist

Se spune că Gobineau şi Nietzsche, de la care se revendicau uneori naziştii, nu erau antisemiţi. De fapt, ei declarau că-i admiră pe evrei, fiindcă aceştia erau o „rasa superioară“, o „aristocraţie“ (Gobineau); că nu se dizolvau în masă „ultimilor oameni“ zămisliţi de democraţie, că, în afară de asta, antisemitismul era o vulgaritate democratică (Nietzsche). Nu e nevoie să cercetăm prea adânc ca să ghicim, sub admiraţia de suprafaţă, invidia, gelozia. În naţionalismul german, exaltarea naţiunii şi a poporului ia sau imită forma elecţiunii providenţiale a poporului evreu. Este o elecţiune care nu datorează nimic providenţei, fiind un produs al istoriei şi al naturii, şi care face ca poporul german să primească moştenirea panumană transmisă prin succesiunea popoarelor. Naţionalismul rus s-a mulţumit să transfere slavilor şi poporului rus ceea ce era promis rasei germanice şi nemţilor.

De vreme ce natura şi pământul sunt cele ce conferă elecţiunea, este logic că poporul evreu reprezintă negarea vie a naturii şi a pământului.

Asta subliniază şi tânărul Hegel: „Primul act prin care Avraam a devenit părintele unei naţiuni este o sciziune care sfâşie legăturile vieţii obişnuite şi ale dragostei, totalitatea raporturilor în care trăise până atunci cu oamenii şi natura.“

[1] Citatele din Biblie au fost preluate din *Biblia sau Sfânta Scriptură*, tipărită sub îndrumarea şi cu purtarea de grijă a preafericitului părinte Teoctist, patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, cu aprobarea Sfântului Sinod, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1994. (*N.t.*)

„Avraam era un străin pe pământ[...]. Întreaga lume, care-i era total potrivnică, continua să existe prin mijlocirea unui Dumnezeu care-i rămânea străin, un Dumnezeu la care niciun element din natură nu trebuia să participe[...]. Numai graţie lui Dumnezeu intra în raport cu lumea[...]. Îi era imposibil să iubească ceva.“ „În Dumnezeul gelos al lui Avraam şi al urmaşilor săi persista exigenţa înfricoşătoare ca el şi poporul său să fie singurii care aveau un Dumnezeu.“

Raportul lor cu Dumnezeu îi izolează pe evrei de restul umanităţii. Nu pot aparţine nici unei comunităţi, fiindcă sacrul, de pildă eleusin, al acestei comunităţi le rămâne veşnic străin, „ei nici nu-l văd, nici nu-l simt“. Ei nu participă nici la eroismul epic. „În Egipt, lucruri măreţe sunt înfăptuite pentru evrei, dar *ei înşişi* nu întreprind acţiuni eroice; din pricina lor, Egiptul suferă tot felul de calamităţi şi de nenoroci; ei se retrag alungaţi de nefericiţii egipteni în mijlocul lamentaţiilor generale, dar nu încearcă decât bucuria perversă a laşului al cărui duşman e distrus fără ca el însuşi să intervină.“ Astfel, ultimul lor act în Egipt este un „furt“[1].

Hegel consideră intolerabilă pretenţia evreilor de a fi un popor ales, absoluta dependenţă pe care o mărturisesc faţă de un Dumnezeu pe care el îl crede, în ce-l priveşte (cel puţin la tinereţe, pentru că apoi a mai evoluat), străin omului, duşman al nobleţei şi al libertăţii sale. Spiritul lui Avraam, deoarece cuprindea ideea acestui Dumnezeu, face din evreu „singurul favorit“, convingere care stă şi la originea „dispreţului său faţă de întreaga lume“. Sclavi proclamaţi de Dumnezeul lor, evreii nu pot ajunge la demnitatea omului liber: „Grecii trebuiau să fie egali fiindcă erau toţi liberi; evreii, fiindcă erau *toţi* incapabili de independenţă.“ Iată de ce Hegel, în mod deschis marcionit, îl consideră pe Dumnezeul creştinilor ca fundamental diferit de Dumnezeul iudaic: „Iisus nu a luptat doar împotriva unei părţi a destinului

[1] G. W. Hegel, *L'Esprit du christianisme et son destin,* Vrin, Paris, 1971, pp. 6-26 *passim.* Trad. Rom. *Spiritul creştinismului şi destinul său,* Paideia, Bucureşti, 2002. (*N. Red.*)

evreiesc, pentru că nu avea legătură cu nici o alta, ci i s-a opus în totalitatea sa.“

Hegel traduce în tonul marii filozofii sentimente — conştiente sau nu – care există în sufletul păgân atunci când acesta e pus în prezenţa misterului supranatural al Israelului, pe care în fond îl simte străin, duşman oricărei naturi; care există şi în suflete botezate. Aceste trăiri obscure au fost mai bine conceptualizate de gândirea germană decât de alte gândiri. Harnack, care a fost marea autoritate teologică a Germaniei wilhelmine şi a protestantismului liberal european, a ţinut la Universitatea din Berlin, în faţa tuturor studenţilor, câteva conferinţe reunite sub titlul *Esenţa creştinismului.* Această esenţă s-a dezvoltat în patru mari momente istorice: momentul evreu, momentul grec, momentul latin, în fine, momentul german, care reprezintă realizarea sa cea mai pură.[1] El a scris o carte în favoarea lui Marcion, pe care n-a ezitat să-l compare cu Martin Luther, fondatorul „creştinismului german“. La rândul lor, ruşii au produs o abundentă literatură despre creştinismul rus, Cristosul rus, chiar şi despre Rusia-Cristos. Léon Bloy şi Péguy au pledat pentru un privilegiu de preferinţă acordat Franţei de către Dumnezeu. Totuşi, în această ultimă ţară, tematica antievreiască nu a fost orchestrată de marile spirite, ci doar de mediocri.

Drama a fost că ea s-a aciuat în sufletele josnice şi nesăbuite ale conducătorilor nazişti. Iată-l pe Hitler caricaturizându-l pe Hegel în faţa lui Rauschning[2]: „Evreul este creatura unui alt Dumnezeu. Trebuie să fi avut o altă origine umană. Îl opun pe arian evreului, şi dacă-i dau unuia numele de om, sunt obligat să-i dau celuilalt un nume diferit. Sunt la fel de îndepărtaţi unul de altul ca şi speciile de animale faţă de specia umană. Asta nu înseamnă că-l consider pe evreu un animal. E mult mai îndepărtat de animal

[1] Adolphe Harnack, *L’Essence du christianisme,* Librairie Fischbacher, Paris, 1907.

[2] Hermann Rauschning, *Hitler m’a dit*, Coopération, Paris, 1939, p. 269.

decât noi, arienii. E o fiinţă străină ordinii naturale, o fiinţă în afara naturii.“ Rauschning mai evocă şi următoarea frază: „Nu pot exista două popoare alese. Noi suntem poporul lui Dumnezeu.“ E pură retorică, fiindcă Hitler era un ateu desăvârşit, necrezând nici în Dumnezeul evreu, nici în cel creştin. Dar ea arată cum antisemitismul delirant al lui Hitler se mulează în forma biblică a unei *perversa imitatio* a sfintei istorii iudaice. Poporul arian, ales, rasa germanică aleasă purifică pământul german aşa cum Israelul a purificat pământul Canaanului. Este prima etapă din istoria mântuirii. A doua constă în eliminarea creştinismului evreizat, care împinge la limită laşitatea evreiască şi bastardizarea democratică. A treia reprezintă triumful sufletelor mărinimoase care vor putea la nevoie să se refere la un creştinism germanizat sau mai curând la vechii zei ai panteonului natural precreştin. Nietzsche şi Wagner, după ce vor fi trecut prin centrifuga ideologiei naziste, pot fi propuşi, mutilaţi, sălbăticiţi, abrutizaţi ca patroni ai noii culturi.

„Biblismul“ comunist

Dacă nazismul oferă o falsă imitaţie a Vechiului Testament, comunismul oferă în acelaşi timp o reproducere la fel de falsă a Vechiului şi a Noului Testament. *Perversa imitatio* a iudaismului şi a creştinismului, care îi conferă tot „şarmul“, este un fapt atât de recunoscut încât poate fi caracterizat doar în câteva cuvinte.

Această ideologie propune un mijlocitor şi un mântuitor. „Proletariatul“, „exploatatul“, cel care nu posedă nimic, va deschide lumii poarta eliberării sale. El reprezintă, faţă de celelalte clase, ceea ce este Israelul printre celelalte naţiuni, ceea ce este „restul Israelului“ faţă de Israel. El este slujitorul îndurerat al lui Isaia şi este Cristos. E rodul istoriei naturalizate, aşa cum celălalt e rodul istoriei sfinte. Din această pricină, comunismul este seducător deopotrivă pentru evreu şi pentru creştin, cărora li se pare că recunosc buna vestire anunţată celor săraci şi neînsemnaţi. El arc un caracter universal, fiindcă, sub domnia lui, nu mai există nici

iudeu, nici elin, nici rob, nici om liber, nici parte bărbătească, nici parte femeiască, aşa cum a făgăduit Sfântul Pavel. El aboleşte barierele naţionale, ceea ce echivalează cu mântuirea promisă „popoarelor“. Aduce pacea şi dreptatea împărăţiei mesianice. Trece dincolo de supremaţia interesului, secătuieşte „apele îngheţate ale calculului egoist“. Dragostea pură feneloniană, altruismul kantian vor înflori în acest nou climat.

Comunismul promitea evreilor suprimarea poverii celor zece porunci, a zidului ridicat de Tora, a separării de celelalte naţiuni. Îi elibera de povara evreităţii. Suprima astfel şi cauzele permanente ale opresiunii. Reprezenta o alternativă la viaţa evreiască, alta decât trecerea la creştinism sau la islam, la fel de dispreţuite, şi care oricum nu i-ar fi protejat, de vreme ce marca evreiască persista după convertire, aşa cum a demonstrat istoria. Comunismul constituia deci intrarea într-o lume nouă, care nu trebuia plătită printr-o trădare sau o apostazie formale, deoarece scopul religios al Torei, pacea şi dreptatea, erau în principiu garantate şi deoarece comunitatea putea continua să existe în mod ideal, aşa încât numele de evreu să poată fi purtat fără ruşine, nemaiantrenând odată cu el responsabilităţi şi obligaţii specifice, fiind doar semnul unei origini glorioase, fiindcă, prin opresiune, se înrudea cu „proletariatul“. În fine, trecerea la comunism – am fi tentaţi să spunem: Exodul – putea părea înfăptuirea emancipării şi a secularizării, al căror elan era, de un secol încoace, irezistibil.

Cât despre creştini, aceştia erau somaţi în mod direct să-şi renege credinţa în Dumnezeu. Însă ea era, ca un fruct copt, gata să cadă. În faţa asalturilor care se succedau de la începutul Epocii Luminilor, credinţei îi venea tot mai greu să-şi conserve un statut ce ar fi putut fi apărat în mod raţional. Niciun mare spirit, de la Leibniz încoace, nu se mai simţea legat de autoritatea dogmelor şi nici nu căuta adevărul în aprofundarea lor. Dacă unii autori mari încă mai mărturiseau credinţa creştină, sau dacă, asemeni lui Kant şi Hegel, îi dădeau o interpretare raţională în cadrul sistemului lor, alţii, ca Rousseau, Kierkegaard, Dostoievski, îi admiteau completa

iraţionalitate. Sau credeau că o deduc din necesităţile moralei, ale acţiunii practice, ale operelor. Dar era scoasă din acest ultim refugiu de ideea comunistă care avea argumente solide pentru a acuza creştinismul că reprezintă opiumul popoarelor, că este o fugă iluzorie, o consolare neputincioasă în faţa unei stări de nedreptate al cărei complice era, prin însăşi existenţa sa, credinţa creştină. Vreme de un secol, o mare parte a gândirii creştine, de la Lamennais la Tolstoi şi alţii, era cu atât mai ispitită să fuzioneze cu umanitarul cu cât acesta se prezenta ca fiind mai creştin şi mai însufleţit de un entuziasm şi o fervoare care dispăruseră din religia tradiţională. A deveni comunist oferea sentimentul realizării, în sfârşit într-o formă realistă, a poruncii de a-ţi iubi aproapele, în vreme ce raţiunea era liniştită pentru că era restabilită pe baza sigură a ştiinţei.

Erezii

Religia creştină este instabilă încă de la naşterea sa. Ea adăposteşte un mănunchi de dificultăţi, o grămadă de motive de îndoială, are nevoie de un permanent efort ca să-şi menţină echilibrul. Dar rareori se întâmplă ca crizele ce apar succesiv în funcţie de circumstanţele istorice să nu urmeze nişte scheme regulate deja recunoscute. Există, pe masivul creştin, culoare de avalanşă care au fost folosite încă din primele secole ale erei noastre şi care funcţionează şi astăzi. Marile erezii inaugurale sunt reluate pe baze noi de curente care se cred originale şi de oameni care nu sunt conştienţi că urmează vechile pârtii. Ei nu ştiu că păşesc pe urmele ereticilor al căror nume îl ignoră şi n-au habar de înrudirea doctrinală cu aceştia.

În cazul care ne preocupă, întâmplarea face că drumurile eretice sunt cele mai vechi din creştinism: gnosticismul, marcionismul şi milenarismul.

La drept vorbind, gnosticismul nu e specific creştin. El parazitează în egală măsură iudaismul şi islamul. Ocupă un domeniu atât de vast, încât nu îl pot aborda aici decât prin câteva aluzii. Marxism-leninismul este mai întâi, aşa cum am

arătat, o viziune centrală despre lumea naturală şi istorică, polarizată între un bine şi un rău pe care le discern şi le separă iniţiaţii în adevărata ştiinţă. Aceştia fac să pătrundă în spiritul oamenilor cunoaşterea salvatoare şi fac ca lumea să se mişte în direcţia binelui definitiv. Structura matricială se regăseşte în majoritatea formelor de gnosticism, îndeosebi în cele care, în vremea lui Cerinth, îl îngrozeau pe Sfântul Ioan sau, în vremea lui Valentin, pe Sfântul Irineu. Faptul că acest nucleu gnostic pretinde că se sprijină, de la Marx încoace, pe ştiinţa pozitivă, că-şi pierde luxurianţa mitologică, culoarea poetică, şi că se prăbuşeşte în vorbăria prozaică a lui Lenin nu înseamnă că este eficace. E adevărat că mulţi „creştini progresişti“ voiau să-i redea alura religioasă primitivă şi nu prea înţelegeau de ce comunismul se proclama ateu într-o manieră militantă, deşi îi aprobau acţiunea practică, „metoda de analiză“, cum spuneau, adică teoria de ansamblu. Alţii au sfârşit prin a accepta acest ateism, printr-un fel de „salt al credinţei“ pe dos şi ca pe un sacrificiu suprem pe care-l făceau logicii convingerii lor.

Marcionismul, care este o specie în genul gnosticismului, aparţine lumii creştine. El e un produs istoric precoce (începutul secolului al II-lea) al controversatei separări a Bisericii de Sinagogă. Marcion considera că Dumnezeul lui Avraam, Dumnezeul creator şi justiţiar, nu era acelaşi cu Dumnezeul iubirii salvatoare a cărui emanaţie era Iisus. El eliminase deci din corpul scripturistic Vechiul Testament şi acea parte din Noul Testament care îi era direct asociată. Revelaţia creştină se disociază astfel de revelaţia mozaică, despre care Marcion afirmă că nu relatează etapele istorice care au condus la venirea lui Moise. Mesia marcionit nu-şi află dovezile şi genealogia în profeţia biblică. Legitimitatea sa este suspendată de valoarea persuasiunii „mesajului“ desprins numai din Evanghelie (şi ea epurată, de altminteri) şi din adaosurile mitologiei gnostice care o completează şi îi ghidează interpretarea. Acest Cristos aduce un mesaj anticosmic şi antinomist: o altă morală, sublimă, eroică, paradoxală. Ea are vocaţia de a se substitui moralei obişnuite pe care o ratificaseră poruncile biblice. Astfel, potrivit lui

Marcion, infernul îi cuprindea numai pe drepţii Vechiului Testament, slujitori ai Dumnezeului creator, în vreme ce Dumnezeul salvator îi primea în paradisul său pe sodomiţii şi egiptenii care refuzaseră să se supună vechii Legi. În lumina acestei erezii, evreii reprezentau în mod adecvat imaginea lumii apuse şi a eticii sale depăşite, operă a unui Dumnezeu rău.

Gnosticismul şi marcionismul, mereu asociate, n-au încetat niciodată să bântuie imaginaţia şi să tulbure gândirea creştină. Deşi au fost condamnate încă de la naşterea lor drept cele mai perverse erezii, ele au rămas ca o tentaţie permanentă, reapărând la suprafaţă cu un nou elan secol după secol, niciodată mai frapant decât în secolul nostru. Au reprezentat punctul slab al învăţăturii religioase, o fisură în terenul credinţei, care au permis atâtor creştini să se arunce în gnosticismul politic al comunismului şi în marcionismul frenetic al nazismului.

Cum erau întotdeauna intim legate, asocierea lor a provocat un nou punct de contact între nazism şi comunism.

În gnosticismul comunist, schema istoricistă suplineşte în mod deschis sensul biblic al istoriei; Dumnezeul creator şi Dumnezeul salvator sunt deopotrivă recuzaţi: primul fiind înlocuit de istoria naturală a umanităţii, iar al doilea de acţiunea voluntară a Partidului. Asaltul împotriva Bisericii creştine a fost, aşadar, imediat şi a făcut în doar câţiva ani mai mulţi martiri decât înregistrase de la naşterea sa. Dar toţi zeii şi toate religiile erau în aceeaşi măsură duşmani, lucru care a făcut ca şi Sinagoga să fie atacată, precum şi însăşi ideea de comunitate. Antisemitismul pur a urmat, de la sfârşitul anilor ’30, antiiudaismului de la început. După 1945, a fost interzisă pomenirea evreilor printre „victimele fascismului“, menţionarea Şoah-ului, tolerarea sionismului din momentul în care acesta s-a afirmat ca o mişcare naţională independentă. Comunismul este gelos şi nu acceptă „alţi dumnezei“.

Nazismul s-a concentrat asupra versiunii marcionite a gnosticismului. El a acceptat în mod formal şi provizoriu un creştinism „german“ care invoca un alt Dumnezeu decât pe

cel al lui Avraam. I-a persecutat pe creştinii fideli. A încercat să se îmbogăţească preluând diferite elemente din ezoterismul şi ocultismul de la sfârşitul secolului al XIX-lea. A vrut să redeştepte neopăgânismul vechilor zei germani, ofensând prin această nouă contrafacere fondul onorabil şi frumos al mitologiei germanice, precum şi ceea ce avea ea comun cu mitologia homerică. În cele două sisteme de mântuire, comunist şi nazist, este greu de stabilit dacă, în ura care-i vizează deopotrivă pe evrei şi creştini, primii sunt detestaţi pentru că se află la originea celor din urmă, sau aceştia din urmă pentru că descind din cei dintâi. Oricare ar fi ordinea urmată, şi unii, şi alţii sunt persecutaţi.

A treia erezie este milenarismul. În efectele sale istorice el se întâlneşte cu mesianismul. El constă în aşteptarea unei schimbări radicale în interiorul istoriei. Mesianismul biblic aştepta venirea unui rege capabil să restaureze un legământ de pace în Israel şi în rândul Popoarelor. Milenarismul primitiv creştin credea că Iisus Cristos se va întoarce pe pământ ca să domnească în slavă timp de o mie de ani alături de drept-credincioşii înviaţi din morţi. Aceste doctrine cunosc în secolul XX derivaţii laice. Astfel, ideca mesianică a contaminat formele cele mai radicale ale naţionalismului: poporul german, poporul rus erau purtătoare ale speranţelor mântuirii finale a istoriei umane. Milenarismul este o nerăbdare de a vedea înfăptuindu-se împărăţia lui Dumnezeu şi o voinţă de a controla a doua venire a lui Cristos. El poate fi înţeles ca un fel de pelagianism paroxistic, colectivizat şi politizat. Istoria modernă este zguduită de aceste crize eroice: taboriţii din Boemia, anabaptiştii din Münster, aripa extremistă a revoluţiei engleze, Sabbatai Zvi. Ele sunt mai sângeroase atunci când, eliberate de ideea de Dumnezeu, vizează instaurarea unui *regnum hominis.* Rareori se întâmplă ca, profitând de aceste crize, separarea evreilor şi a creştinilor să nu fie înveninată tocmai de cei care apostaziază religiile proprii, din care nu mai rămâne altă urmă decât ura reciprocă.

V

Memoria

Aş vrea acum să încerc să pun în paralel memoria publică a nazismului şi a comunismului, analizând-o îndeosebi dintr-o perspectivă religioasă. Nu am făcut-o până acum decât din perspectivă politică. Or, gravitatea acestor două evenimente mobilizează, cum am spus, conştiinţa religioasă. Evantaiul poziţiilor religioase este la fel de larg ca şi cel al poziţiilor politice, dar e diferit. Ele nu coincid.

Voi lua în considerare păgânismul – înţeleg prin asta ceea ce nu are, sau nu mai are, legătură cu trunchiul biblic –, iudaismul şi creştinismul. Constatăm imediat că, în interiorul fiecăreia dintre aceste categorii, există loc pentru atitudini diverse şi chiar opuse.

Uitarea „păgână“ a comunismului

Să luăm exemplul Chinei. Tradiţia filozofică şi cea religioasă (care sunt într-o strânsă interdependenţă) au drept orizont un Cosmos impersonal, guvernat în mod normal şi ideal de armonie, dar care este susceptibil de dezordine, chiar de o întoarcere momentană a haosului. Într-adevăr, istoria chineză, mai mult decât cea a Europei, este jalonată de cataclisme de o violenţă extraordinară, capabile să înjumătăţească populaţia. În secolul al XIX-lea încă, revolta taipinilor a putut provoca, direct sau indirect, moartea a 70 de milioane de chinezi. Este o catastrofă echivalentă cu aceea din anii regimului Mao. În ambele cazuri, un conducător carismatic, un partid fanatizat de o doctrină sincretică ce cuprinde elemente străine tradiţiei, creştine în timpul taipinilor, marxiste mai apoi, fac ca ordinea chineză să se prăbuşească într-un haos nesfârşit.

Aceste catastrofe istorice şi politice sunt puse în raport cu catastrofele naturale – inundaţii, cutremure, recolte proaste – care zguduie capricios pământul chinez. Avem impresia – dar poate este doar impresia superficială a unui observator îndepărtat – că e suficient ca situaţia să se amelioreze, ca burţile să se umple, ca plăcerile să-şi reia cursul firesc, pentru ca ţesutul social să intre într-un proces de cicatrizare cvasibiologic şi dinamismul regăsit al vieţii să facă inutilă lucrarea memoriei. În plus, regimul rămas în mod formal comunist controlează mereu informaţia despre trecut. S-ar spune, de departe, că permanenţa Cosmosului, dincoace şi dincolo de aceste perturbări, adoarme simţul istoric şi conferă cronicii alura unui buletin meteorologic, cu ciclul său regulat tulburat uneori de furtuni.

Uitarea creştină a comunismului

În principiu, lumea creştină ar fi trebuit să se simtă preocupată, chiar responsabilă, în faţa rezultatului aventurii comuniste. Tocmai în sfera sa se dezvoltase ideea unui simţ al istoriei orientat spre mântuirea universală; se ascuţise aşteptarea unei eliberări definitive, a unei purificări generale, a unui triumf al binelui. Niciodată totuşi perversiunea acestor idei nu antrenase într-un asemenea grad nelegiuirea şi niciodată păcatul nu se răspândise până într-atât pe pământ. Asta trebuia să dea de gândit. Or, lumea creştină nu numai că a uitat, ci, la îndemnul preoţilor, a considerat uitarea ca pe o operă pioasă.

La drept vorbind, masa creştină – mai mult, post-creştină – a reacţionat ca masa „păgână“, în măsura în care se deosebeşte prea puţin de aceasta şi în care botezul, aşa cum se întâmplă dintotdeauna, e mai mult sau mai puţin un act formal. Comunismul a durat atât de mult timp, încât a fost asimilat unei glaciaţiuni, unui şir de ierni excepţional de reci. Odată cu încălzirea climatului, nu ne mai gândim la ele şi ne reluăm, sub razele soarelui, îndeletnicirile zilnice. Dar trebuie să ţinem seama şi de o uitare propriu-zis creştină. Sau mai

degrabă de două uitări opuse.

Prima se înrădăcinează în solul originar al credinţei creştine, mai ales în sentimentul răului şi al păcatului pe care-l are aceasta. Pe de o parte, creştinilor li s-a repetat neîncetat că sunt nişte păcătoşi; că păcatul, originar şi personal, este prezent în viaţa umană alături de bine, de la bun început, iar astăzi mai mult ca niciodată; că pornesc de la crucea lui Cristos, adică de la o istorie în care toţi oamenii au făcut împreună răul suprem, ucigând singura făptură cu desăvârşire nevinovată, în care însuşi Cuvântul lui Dumnezeu a fost învins între o vineri şi o duminică; că, pe de altă parte, ei sunt chiar prin această întâmplare iertaţi, reconciliaţi, deşi supuşi mereu păcatului. Acest tip creştin de familiaritate deopotrivă cu răul şi cu binele face ca ei să fie mai puţin surprinşi atât de unul, cât şi de celălalt; că se aşteaptă întotdeauna la păcat şi la iertare şi că nu există greşeală atât de gravă care, cu ajutorul căinţei, să nu poată fi iertată. În acest caz, uitarea urmează în mod firesc iertării.

Alături de această uitare virtuoasă, sau în locul ei, poate exista o altă uitare, complet diferită. De obicei, iertarea nu are valoare decât dacă este cerută lui Dumnezeu şi victimei, dacă greşeala este în prealabil recunoscută şi cererea formulată. Dacă aceste condiţii nu sunt îndeplinite, iertarea fiind acordată totuşi unilateral, există toate şansele ca ea să fie nulă, reprezentind o greşeală în plus. Iertarea acordată prea uşor poate porni dintr-un sublim moral care nu dă doi bani pe justiţie şi care ne îngăduie să ne lăudăm cu un suflet mare. Poate porni şi dintr-o simplă lene de a examina faptele sau dintr-o lipsă de curaj în faţa exigenţelor justiţiei; sau dintr-o repulsie de a ne cerceta complicitatea activă ori pasivă cu cei pe care-i iertăm cu atât mai uşor cu cât ne absolvim nouă înşine, într-un mod nemărturisit, păcatele. Nu prea sunt semne că s-ar pregăti o ceremonie publică de căinţă pe această temă.

Extraordinara amnistie de care a beneficiat crima comunistă mi se pare că ţine mai curând de această a doua formă de uitare. Deşi au existat sub comunism mai mulţi martiri ai credinţei decât în oricare altă epocă din istoria

Bisericii, nu constatăm vreo grabă sau vreun zel în întocmirea martirologului.

Comunismul s-a întărit printr-o masivă apostazie a creştinilor. Nu e sigur că această apostazie, precum şi compromisurile şi complicităţile de o gravitate variabilă sunt considerate cu adevărat condamnabile. Ele sunt îndeobşte privite ca nişte rătăciri neînsemnate şi adeseori provocate de intenţii generoase lăudabile. O explicaţie extrem de simplă este că de fapt creştinii nu s-au eliberat încă total de ideile comuniste amestecate în mintea lor cu ideile umanitare şi introduse de acestea din urmă în rândul credincioşilor şi clerului. Sub forme disimulate şi inconştiente, prin mijlocirea pantelor „eretice“ deja citate, ele sunt încă active. Şi astăzi auzim vorbindu-se despre o „a treia cale“ între capitalism şi socialism. Asta pentru că încă nu s-a înţeles că a subsuma lumea noastră conceptului de „capitalism“ înseamnă deja a intra în viziunea dihotomică a ideologiei de care ne credem totuşi foarte departe. Subzistenţa unor asemenea „pliuri“ de gândire reprezintă un motiv în plus pentru a uita. De fapt, nu se ştie încă prea bine, într-o parte a lumii creştine, ce anume ar trebui să ne amintim.

Uitarea evreiască a comunismului

Ceea ce am spus despre uitarea creştină e valabil şi pentru uitarea evreiască – desigur, în afară de lucrurile care se referă la nucleul credinţei. Comunismul nu e o invenţie evreiască. Este mai uşor să-i găsim originile în creştinism decât în iudaism, care n-a făcut, în această privinţă, decât să-i calce pe urme. Dar numeroşi evrei i s-au raliat încă de la naşterea sa, la mijlocul secolului al XIX-lea, asociindu-i-se ulterior cu acelaşi zel şi aceeaşi convingere nezdruncinată, abandonându-şi astfel comunitatea, istoria şi credinţa, la fel cum creştinii şi le-au abandonat pe ale lor.

În această aventură, evreii au jucat un rol important, dar rareori principal. În 1917, majoritatea evreilor din Rusia nu au urmat partidul bolşevic. Au fost victimele sale, la fel ca şi ceilalţi. Ei au ocupat în acest partid poziţii de prim-plan, însă

tot mai subordonate pe măsură ce lua amploare antisemitismul. Rămâne adevărat că personaje ca Iagoda, Kaganovici şi mulţi alţii în Rusia, în Europa Centrală şi de Est rivalizează cu cei mai mari criminali ai secolului. Există deci şi în acest caz loc pentru memorie şi căinţă, cel puţin dacă socotim că aceşti evrei apostaţi sunt totuşi evrei. Până aici, amnezia şi uitarea par la fel de răspândite, iar conştiinţa la fel de liniştită ca şi în lumea creştină.

Memoria evreiască a nazismului

În momentul abordării acestui subiect, se cuvine, cred eu, să subliniem un punct rareori remarcat. Ştim că de când a intrat prin emancipare în istoria comună a Occidentului, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, poporul evreu, cel puţin prin unii dintre reprezentanţii săi, s-a asociat cu toate acţiunile, bune sau rele, ale popoarelor cu care era amestecat. În istoria fericită sau dezastruoasă a gândirii, a vieţii politice, sociale, economice, evreii sunt prezenţi. Prin definiţie însă, nu şi în nazism. În această întreprindere dedicată răului, care în secolul nostru nu-şi află echivalentul decât în comunism, evreii sunt victime, nu vinovaţi. Profeţii biblici ar fi socotit că este o mare binecuvântare, fiindcă lecţia lor era că e preferabilă moartea unui asemenea păcat. Evreii au fost, aşadar, scutiţi de o ispită în care au căzut numeroase alte „popoare“. Din acest punct de vedere, ei se simt inocenţi şi aparte.

În legătură cu fenomenul nazist, doi factori extrinseci exacerbează memoria evreiască.

Cum nazismul s-a proclamat duşmanul declarat al democraţiei – în vreme ce comunismul s-a prezentat drept realizarea acesteia –, el e polul negativ la care se raportează mişcarea democratică ce se continuă într-un mod accelerat şi universal din 1945 încoace. Mai mult, fiind clasat la extrema dreaptă, nazismul pune în valoare, prin excelenţă, stânga. În Franţa, care a fost ocupată, unde au existat compromisuri şi complicităţi, unde în timpul războiului s-a instaurat un regim nazist, stânga are tot interesul să pretindă monopolul

„antifascismului“, confundat, potrivit vulgatei comuniste, cu antinazismul. Are deci interesul să-şi însuşească opinia evreiască, supralicitându-i memoria, fapt care antrenează această opinie în teritorii care sunt mai curând ale stângii decât cele unde se află cu adevărat interesele comunităţii evreieşti.

Memoria evreiască este pe bună dreptate alarmată de curentele de gândire care o ofensează în mod direct. „Negaţionismul“ reprezintă genul lor extrem. El abandonează până într-atât adevărul şi bunul-simţ istoric, încât nu e susţinut decât de câţiva indivizi lipsiţi de orice autoritate intelectuală. Este neplăcut că acest curent este interzis în Franţa de o lege care mai e şi patronată de partidul comunist. O problemă referitoare la adevăr nu trebuie retrasă legal din câmpul normal al discuţiei. Cei care neagă faptele cele mai solid întemeiate se pot plânge, mai mult, se pot prevala de o privare de libertatea de a gândi, susträgându-se astfel dezonoarei la care i-ar expune această libertate.

Banalizarea Şoah-ului este o altă pricină de suferinţă. În uzajul curent, cuvântul „genocid“ a căpătat o extensie abuzivă. Este folosit în legătură cu cea mai nevinovată farsă, serioasă sau nu; în curând va fi asociat cu masacrarea puilor de focă sau cu vânătoarea de balene.

Oamenii s-au masacrat din clipa în care au fost destul de numeroşi ca să se bată. Legile războiului antic prevedeau moartea pentru bărbaţii combatanţi şi sclavia pentru femei şi copii. Conform uzajului actual al termenului, războiul din Troia, războaiele punice sunt genocide. Euripide, în *Troienele*, Tucidide referindu-se la pedepsirea melienilor descriau nişte genocide. *Drang nach Osten* din Evul Mediu timpuriu german a dus la dispariţia, între Elba şi Oder, a mai multor popoare slave şi baltice. Războaiele tribale africane, acum, când armele moderne au înlocuit suliţele, ating milionul de morţi în câteva luni. Cine îşi mai aminteşte de sciţi, sarmaţi, avari, pecenegi, khazari, popoare care au avut epoca lor de glorie şi care au dispărut astăzi, până la ultimul om, de pe suprafaţa pământului?

Un masacru nu este un genocid. În limbajul juridic, ratificat

de o convenţie internaţională, genocidul este „distrugerea metodică a unui grup etnic“. Şchioapă definiţie: numeroase masacre, precum cele pe care tocmai le-am citat, ar intra la acest capitol; şi, pe de altă parte, dacă punem sub semnul întrebării faptul că evreii sunt un „grup etnic“ – ceea ce ar însemna să reluăm concepţia nazistă –, Şoah-ul nu face parte din această categorie!

Ca să rămânem în pozitivitatea istorică şi în limitele secolului XX, propun să acceptăm prin convenţie că un genocid, în sensul propriu al cuvântului, referitor la simplul masacru, pretinde criteriul următor: trebuie ca măcelul să fi fost premeditat în cadrul unei ideologii care-şi propunea să nimicească o parte a umanităţii spre a-şi impune concepţia sa despre bine. Planul de distrugere trebuie să înglobeze totalitatea grupului vizat, chiar dacă nu e dus până la capăt din pricina unei imposibilităţi materiale sau a unui reviriment politic. Singurul precedent cunoscut ar putea fi Vandeea, care, potrivit ordinelor date de Convenţie, trebuia să fie „distrusă“ în totalitatea sa. Carrier scria: „Curăţ pământul libertăţii de aceşti monştri dintr-un principiu de umanitate.“ Într-adevăr, în zona de distrugere, a fost „curăţat“ un sfert din populaţie, performanţă apropiată de cele ale secolului XX.

Aplicând acest criteriu, distingem mai întâi genocidul nazist al evreilor şi ţiganilor, genocid „pur“, căruia i-l putem alătura pe cel al handicapaţilor de care Hitler s-a debarasat în ajunul războiului. Tot aici intră şi genocidul ucrainean din anii 1932-1933, care seamănă cu genocidul vandeean în măsura în care a fost înfăptuit în clipa în care ţăranii încetaseră să mai opună vreo rezistenţă, fiind întrerupt atunci când scopul politic a fost considerat atins. Să le adăugăm şi genocidul armean din 1915, precum şi pe cel cambodgian. Toate aceste genocide au făcut obiectul unei planificări prealabile şi au fost ţinute secrete. Secretul nu a rezistat înfrângerii militare sau căderii regimurilor responsabile. Totuşi, secretul care a învăluit genocidul ucrainean n-a răzbătut decât într-o manieră confidenţială, şi nici în ziua de azi nu e documentat cu precizie. Se estimează în general că a făcut între 5 şi 7 milioane de morţi. Avem motive să credem că au existat şi

alte genocide despre care nu am auzit vorbindu-se.

Genocidul armean, oricât ar fi de incontestabil, ţine încă într-un fel de masacrul „clasic“. Tinerii Turci plănuiau să facă din ţara lor o naţiune după modelul iacobin şi, pentru a realiza unitatea, i-au mobilizat pe başbuzuci – o veche reţetă a imperiului pe care o aplicaseră deja în câteva rânduri, în special în 1895, împotriva aceloraşi armeni. Această reţetă moştenea regulile nemiloase ale războiului antic. În China, japonezii au făcut la fel. Cât despre genocidele ucrainean şi evreu, ele se bazează doar pe proiectul ideologic, ceea ce le reuneşte într-un acelaşi gen. În primul caz, era vorba de a extinde şi a perfecţiona controlul comunist anihilând forţa de rezistenţă care era sentimentul naţional sau pur şi simplu existenţa naţiunii ucrainene. Odată atins acest scop, nu era necesar proiectului de ansamblu, nici măcar de dorit, să fie „lichidat“ restul populaţiei. În ajunul morţii sale, Stalin se gândea să reia operaţiunea. În al doilea caz, proiectul purităţii rasiale presupunea uciderea tuturor evreilor, fără excepţie. Prin asta se asemăna foarte mult masacrelor tradiţionale, îndeosebi masacrului-genocid armean în care femeile şi copiii formau piramide de cadavre; sau, mai recent, masacrului populaţiei tutsi de către populaţia hutu. Există totuşi o diferenţă.

Într-adevăr, imensa majoritate a evreilor – dar nu numai a evreilor – este conştientă de diferenţa ireductibilă între ceea ce li s-a întâmplat lor şi ce li s-a întâmplat altor popoare. Conştiinţă indestructibilă, dar obscură, sursă a unei interogaţii permanente la care nu există un singur răspuns.

Au existat numeroase voci evreieşti, şi nu dintre cele mai neînsemnate, de la Raymond Aron şi Boris Suvarin până la Hannah Arendt, care au aruncat asupra acestor două orori ale secolului o privire egală şi o judecată imparţială. Recentul şi nobilul articol al Annei Applebaum, „A Death of Feeling“[1], respinge dinainte opinia celor care lasă să se înţeleagă că evreii, repliaţi egoist asupra durerii lor, rămân insensibili la

[1] Anne Applebaum, *New Criterion,* New York, vol. 115, nr. 2, octombrie 1996.

durerea celorlalţi. Într-unul din ultimele sale texte, Annie Kriegel ţinea să reamintească, în legătură cu stalinismul, că anumiţi evrei nu aveau niciun interes să cultive prea mult legenda „inocenţei lor fundamentale de victime“[1].

Nu cred totuşi că la cei pe care tocmai i-am citat spiritul de justiţie anula sentimentul diferenţei. Ca să fie complet obliterat, trebuie urmată până la capăt panta „asimilaţionistă“. Un asemenea punct de vedere merge mână în mână cu oboseala iudaismului şi cu dorinţa, perfect comprehensibilă, de a se desface de piedicile legate de această apartenenţă. Într-un context de laicizare integrală, este într-adevăr greu să fie fondată pe ceva. Dacă nu te simţi sub niciun aspect constrâns la multiplele obligaţii prevăzute de Tora, de ce ar trebui ca „ura“ sa să te ţină pentru totdeauna închis? Dacă rămâi insensibil la chemarea sionismului, dacă eşti, pe de altă parte, avertizat de ravagiile provocate timp de două secole de naţionalism, de ce ai revendica o apartenenţă de tip naţional? Cu toate acestea, dacă există o lecţie a istoriei, înţeleasă în sens pozitiv, este că identitatea evreiască, chiar dacă nu mai vedem legitimitatea sa de drept, continuă, pe cele mai ciudate căi, să existe de fapt. Nimic nu a fost vreodată în stare să şteargă această amprentă, nici măcar eforturile celor care, după ce o primiseră, n-o mai doreau. Fie că vrem sau nu, specia umană continuă să se împartă în evrei şi păgâni.

O a doua atitudine, cel puţin în Franţa, este din păcate foarte răspândită. Ea atribuie Şoah-ului o unicitate absolută, respingând cu indignare, ca pe o profanare, orice încercare de a îl compara cu alte evenimente ale istoriei. Dar în această definiţie a unicităţii nu intră decât circumstanţele materiale, fiind excluse aspectele metafizice sau mai exact religioase: camera de gazare, industria morţii, exterminarea copiilor, proiectul de a nimici un întreg popor. Aceste circumstanţe sunt, într-adevăr, fără egal, şi exterminarea nazistă formează un tablou unic. Dar orice eveniment din

[1] Annie Kriegel, „L’antisémitisme de Staline“, *Les Nouveaux Cahiers*, nr. 120, 1995, p. 55.

istorie, considerat în sine, este unic şi nerepetabil. În alte exterminări contemporane, unele elemente oribile asemănătoare se regăsesc, altele nu, după cum figurează şi câteva elemente diferite, absente din Şoah. Toate sunt unice, aşa cum pentru fiecare mamă moartea copilului ei este unică; însă toţi copiii care mor au şi ei o mamă.

Principalul inconvenient al acestei atitudini este că oferă o imagine falsă a iudaismului, ca şi cum, spre deosebire de ceea ce ne învaţă deopotrivă Biblia şi Talmudul, o viaţă nu ar valora cât o alta, iar o crimă nu ar echivala cu o altă crimă definită la fel; că ne face să credem că evreii practică o judecată după două măsuri diferite; că introduc în conştiinţa istorică un fel de „concurenţă a victimelor“ în care, deşi toate categoriile sunt egale, una ar fi totuşi „mai egală“ decât celelalte. Bineînţeles, această atitudine riscă să irite popoarele care au suferit la fel de mult, deşi într-un mod diferit. Ele vor fi tentate să reia protestul lui Shylock: oare n-avem şi noi, asemeni vouă, simţuri, pasiuni, nu sângerăm când suntem răniţi, nu murim când suntem ucişi, nu suntem şi noi oameni? *Fed with the same food, hurt with the same weapons[...] warmed and cooled hy the same winter and summer...*

Iată unde ar duce evacuarea aspectului religios: la iluzia că elementele materiale sau datele morale constituie o *diferenţă de esenţă* între evrei şi ceilalţi. Aceasta plasează alecţiunea şi privilegiile acolo unde ele nu se află de fapt, acolo unde nu pot avea o legitimitate recunoscută, ignorând adevărul alecţiunii şi al privilegiilor acolo unde se găseşte cu adevărat, ca un rod gratuit şi unic al Legământului divin de care depind în întregime, aşa cum a arătat dintotdeauna iudaismul.

Această legitimitate este recunoscută în principiu în afara lumii evreieşti, în lumea creştină care, în ciuda rătăcirilor sale, a acceptat întotdeauna ca valid şi normativ documentul anterior al Vechiului Testament. Dar dacă un curent de idei vrea să construiască fiinţa evreiască dincolo de relaţia particulară pe care acest popor o are cu Dumnezeul lui Avraam şi Moise, ce sens ar putea oferi lumea noniudaică Şoah-ului, despre care acelaşi curent afirmă că nu are nici un

sens şi că e negativitate pură? Din exterior, el seamănă atunci cu un straniu dublet al creştinismului, dar fără ca moartea celui Nevinovat sau a nevinovaţilor, de care întreaga omenire este într-un fel vinovată, să aducă mântuirea sau reconcilierea. A pune în centrul conştiinţei un fapt negativ, cel mai negativ care se poate imagina, un rău absolut, fără a afirma victoria Binelui, înseamnă a instala în ea o durere mistuitoare, inconsolabilă şi vindicativă în faţa lumii întregi, de vreme ce, tot prin analogie cu Cristos, ea este în întregime vinovată.

La fel de periculos este să ne îndepărtăm de vocaţia specială a Israelului, care e o vocaţie sacerdotală în serviciul umanităţii de rând. Este o tradiţie în iudaism ca prezenţa evreiască în rândul diferitelor naţiuni să fie pentru acestea o binecuvântare. Ce s-ar întâmpla dacă această prezenţă ar deveni purtătoarea unei acuzaţii universale?

Oare din ce cauză în Franţa acest curent, care nu are cu siguranţă reprezentativitatea pe care şi-o atribuie, este cel mai zgomotos? Napoleon le-a dat evreilor un statut confesional de drept comun şi le-a refuzat un statut civic particular. În această parte a iudaismului francez care se desprinsese de religie, dar păstrase în cvasiasimilarea şi în patriotismul indiscutabil instinctul „diferenţei“, exista o puternică tentaţie de a o asocia pe aceasta din urmă injustiţiei ucigaşe a cărei victimă fusese din partea nazismului, violării drepturilor sale şi abandonării ei de către regimul de la Vichy; apoi, în cercuri succesive, de a extinde inculparea de complicitate la infinit.

Această tentaţie este accentuată de climatul laicist al lumii intelectuale franceze care, detaşându-se de teologie, consideră Biblia şi poporul care a transmis-o ca pe un element al *culturii,* la fel ca filozofia greacă şi dreptul roman. „Poporul evreu, scrie François Furet în corespondenţa sa cu Ernst Nolte, este inseparabil de Antichitatea clasică şi de creştinism… Martirizându-l, căutând să-l distrugă, naziştii ucid civilizaţia Europei.“[1] Este perfect adevărat, dar nu e

[1] *Commentaire,* nr. 80, 1997-1998, p. 805.

suficient, chiar din perspectiva unei istorii laicizate. La urma urmei, cultura europeană s-a dezvoltat singură pornind de la o Grecie dispărută, de la o Romă decăzută şi marginalizând poporul evreu de la care cartea sfântă ajunsese, după cum se afirma, în moştenirea creştină exclusivă. Dar toată problema constă în sensul acestui popor mult timp exclus şi totuşi prezent, apoi „inclus“ dar „inasimilabil“, şi în sensul asaltului al cărui obiect a fost. Abordarea culturală nu rezolvă misterul Israelului, după cum nu rezolvă nici misterul creştin. De la Sainte-Beuve la Maurras, trecând prin Renan (care s-a ocupat şi de unul, şi de celălalt), această strălucită istoriografie înregistrează elogios aportul civilizator al creştinismului, considerând de la sine înţeles că problema adevărului său a fost definitiv tranşată în sens negativ. Ne putem întreba dacă proiectul lui Maurras de a promova un catolicism lipsit de credinţa creştină nu-şi găseşte un fel de paralelă inconştientă în acest iudaism devitalizat, dar cu atât mai exacerbat cu cât şi-a pierdut nucleul viu.

Trecutul ne-a demonstrat din plin că antiiudaismul creştin era cu atât mai acut cu cât provenea din medii care ignorau mai adânc punctele fundamentale ale religiei lor. Bunul Sancho Panza îşi rezuma confesiunea de credinţă în două puncte, adorarea Sfintei Fecioare şi detestarea evreilor. Dar când credinţa a dispărut, antisemitismul s-a manifestat cu şi mai mare vigoare, fără ca această credinţă, fie ea şi mutilată, să-şi joace totuşi rolul de frână. În literatura antisemită antebelică, nu poate exista un evreu bun: până şi cel mai simpatic, cel mai virtuos dintre evrei poartă, în ciuda voinţei sale, un virus distrugător, duşman al poporului creştin. Mai mult, întreaga istorie a Europei este reconstruită în jurul unui complot evreiesc universal. Or, în anul procesului lui Papon, au putut fi auzite opinii care lăsau să se înţeleagă că antisemitismul era la fel de virulent în preajma lui de Gaulle ca şi în anturajul lui Pétain; că istoria Franţei avea drept axă esenţială ura faţă de evrei, de la Ludovic cel Sfânt până la arestările masive făcute la Vel d’Hiv. Tocmai am citit un roman al cărui mesaj este, cred, că nu poate exista un „bun păgân“, cu atât mai puţin un bun creştin, fiindcă dacă

cercetăm puţin mai atent dăm peste ura antisemită şi furnizorul camerei de gazare pe care-i conţine în germene. Aceste sentimente, care îmbracă forma inversată a antisemitismului de ieri, provin după părerea mea din medii asemănătoare celor care-l produceau pe acesta din urmă, trădând aceeaşi ignorare nu doar a religiei cu care se confruntă, ci şi a propriei religii, şi aceeaşi exasperare naţionalistă care ţine loc de religie. Riscând, aşa cum a scris cu haz Alain Finkielkraut, să divizeze opinia între „excitaţi şi excedaţi“.

Nu vreau să împing prea departe paralela, care ar risca foarte repede să devină nedreaptă. Obiectiv vorbind, evreii au suferit infinit mai mult din cauza păgânilor decât invers. Anticreştinismul evreiesc este mai puţin incoerent cu credinţa iudaică decât antiiudaismul creştinilor, care intră astfel imediat în contradicţie cu credinţa lor. Şi apoi, această atitudine poate fi într-un fel privită ca un prim pas al unei întoarceri la Sion după un secol de secularizare. Dacă, pe de o parte, această opinie pătimaşă poate fi percepută ca un mod de a fugi de adevăratul iudaism rămânând în acelaşi timp evreu, pe de altă parte ea îl regăseşte într-unul din preceptele sale fundamentale, acela de a nu părăsi comunitatea.

Israelul a fost construit pentru a fi patria comună a evreilor credincioşi Legii şi a evreilor care se desprinseseră de ea dar voiau să trăiască liberi şi în siguranţă. Evreii care veneau din Europa aveau în comun faptul că fuseseră cu toţii ţinta unei tentative de distrugere. Din acest motiv, Şoah-ul a fost invocat ca un principiu de legitimitate în faţa tuturor popoarelor care aveau o parte de responsabilitate, precum şi a evreilor care luaseră distanţă de Tora şi pentru care legitimitatea biblică devenise un principiu exterior. O „religie a Şoah-ului“ ar fi totuşi complet incapabilă să se amestece cu religia biblică sau să i se substituie, cel puţin fără să cadă în păcatul idolatriei sau fără să agraveze duşmănia dintre evrei şi celelalte popoare care nu sunt conduse de Tora.

O a treia poziţie este de a ne pune întrebări în legătură cu Şoah-ul, aprofundând legătura care uneşte poporul evreu cu

Dumnezeul strămoşilor săi. Nu poate fi lăsată deoparte o convingere de credinţă: poporul evreu a suferit pentru cauza lui Dumnezeu. Acestea sunt, de la Legământ încoace, ponderea şi preţul elecţiunii. În faţa nazismului, acest concentrat de idolatrie şi de blestem, el a luptat şi a depus mărturie spre cinstirea Numelui. Totuşi, nu se poate măsura cât de scandalos este acest eveniment şi cât de dificil e să fie judecat din punct de vedere teologic.

Poporul evreu nu există decât ca partener al unui Legământ cu un Dumnezeu care s-a angajat prin făgăduinţe: „Iar partea Domnului este poporul lui Iacov, Israel e partea lui de moştenire. Găsitu-l-a în pământ pustiu, în pustiu trist şi cu urlete sălbatice, şi l-a apărat, l-a îngrijit şi l-a păzit, ca lumina ochiului Său. Întocmai ca vulturul care îndeamnă la zbor puii săi şi se roteşte pe deasupra lor, întinzându-şi aripile, a luat pe Israel şi l-a dus pe penele sale“ (Deuteronomul, 9-11). Există douăzeci de texte ca acesta în Biblie. Tocmai acea parte a poporului care credea în aceste făgăduinţe cu mai multă fervoare – comunităţile pioase din Europa Centrală şi Orientală – a resimţit cel mai mult povara catastrofei. Partea relativ neîncrezătoare a fost mai cruţată; ea e cea care, înainte de război, a îndrăznit, contrar opiniei majorităţii rabinilor, să conceapă şi să realizeze utopia sionistă. Cât despre partea cea mai infidelă, ea a luptat extrem de eficace, în vremea războiului, în cadrul comunismului celui mai fanatic, împotriva maşinii naziste.

Iudaismul nu cunoaşte această familiaritate cu răul, această recunoaştere a permanenţei şi a recurenţei răului pe care o introduce în lumea creştină dogma păcatului originar. Această dogmă nu este acceptată în forma propovăduită de Sfântul Pavel de către înţelepţii Israelului. În consecinţă, sunt respinse şi dialectica păcatului şi harului divin, a victoriei posibile a răului şi a victoriei sigure – în speranţă – a binelui. Autorul evreu al Apocalipsei siriace aşa-zise a lui Baruh o respinge în mod expres: „Adam n-a fost cauză decât pentru el însuşi, şi fiecare dintre noi a devenit Adam prin propria

viaţă.“[1] Atunci din ce cauză cei drepţi – mai ales cei drepţi – au pierit?

În Şoah, fiecare a murit singur, ca persoană unică. Ştim că, în faţa „tăcerii lui Dumnezeu“, numeroşi sunt cei care s-au rugat, au păstrat sau chiar au regăsit credinţa. Numeroşi sunt cei care au pierdut-o. Reflecţia teologică asupra Şoah-ului este intensă şi diversă. Unii rabini îi atribuie sau îi contestă o asemănare de natucă cu celelalte catastrofe care s-au abătut peste Israel din cele mai vechi timpuri. Alţii meditează asupra misterioaselor aporii ale cărţii lui Iov. Alţii o punântr-un raport tainic cu apariţia bruscă a Israelului pe Pământul Făgăduinţei. Emil Fackenheim pare să încline spre o teologie a „morţii lui Dumnezeu“. Hans Jonas, mare specialist al Gnozei, propune, fără mare convingere mi se pare, un mit gnostic al neputinţei şi al retragerii lui Dumnezeu din această lume. Să lăsăm să se dezvolte această reflecţie, care e departe de a lua sfârşit sau de a ajunge la un acord. Dar poate tocmai prin această muncă de elaborare teologică, oricare ar fi rezultatul său final, vor putea fi înlăturate contradicţiile şi dificultăţile antrenate de primele două atitudini şi vor putea fi satisfăcute nu doar spiritul filozofului şi al teologului, ci şi cel al istoricului dornic să nu neglijeze nici un fapt.

Memoria creştină a nazismului

În timp ce reflecţia asupra comunismului rămâne foarte marginală în conştiinţa creştină, amintirea nazismului o frământă, o urmăreşte neîncetat şi produce efecte de mare amploare.

Dacă umanitarismul socialist o predispusese la comunism, ea a fost împinsă spre fascism şi, în Germania, spre nazism de o ramură vecină aparţinând aceluiaşi trunchi romantic: idealul comunitar şi organic, transformat pe nesimţite în ideal „etnic“. Cardinalul Faulhaber, arhiepiscop de Berlin, altminteri un tenace opozant al lui Hitler, afirmase imprudent într-o predică din 1933 că Biserica „nu vedea nici un

[1] Citat de Ephraïm Urbach, *Les Sages d'Israël*, Cerf-Verdier, Paris, 1996, p. 440

inconvenient în efortul de a conserva, pe cât posibil, puritatea caracteristicilor naţionale ale unui popor şi în stimularea spiritului său naţional, punându-se accentul pe legăturile de sânge care îi consacră unitatea“. Nu bănuia pe atunci ecoul sinistru pe care urmau să-l aibă curând aceste cuvinte.

Bisericile creştine germane au rezistat în mod inegal. O parte minoritară s-a abandonat complet tendinţei „creştin-germane“, mai degrabă în tabăra protestantă decât în cea catolică. O alta, mai importantă, a căutat să salveze ce se mai putea, să îmblânzească regimul, să protejeze persoanele, înregistrând un succes modest. O ultimă parte, minoritară, aşa cum e de aşteptat într-un regim totalitar, a protestat, s-a opus, punându-şi în pericol viaţa şi uneori sacrificându-şi-o.

Regimul nazist odată distrus, nu a existat o amnistie. Criminalii au fost judecaţi şi condamnaţi. Întreaga Germanie a fost convocată la un gigantic examen de conştiinţă, invitată să renege ceea ce, în istoria şi gândirea sa, putuse pregăti dezastrul. Acest lucru s-a făcut cu preţul unui fel de sfâşiere a sufletului german şi al unei eclipsări a capacităţii sale creatoare. Felul în care acest popor ruinat, decimat, tăiat în două, dezonorat a rezistat în faţa disperării şi s-a pus pe treabă acceptând pedeapsa este demn de admiraţie. Rapida refacere a Germaniei după 1945 şi lunga stagnare a Rusiei după 1991 nu sunt lipsite de legătură cu modestia uneia, în sfârşit regăsită, şi orgoliul celeilalte.

Nazismul a masacrat mulţi creştini; numai în Polonia, trei milioane, tot atât cât şi evrei. El era hotărât să lichideze Biserica în timp. Totuşi, fapt e că memoria creştină a nazismului nu s-a concentrat pe masacrul general, nici asupra persecuţiilor Bisericii, ci în mod special pe soarta evreilor şi pe responsabilitatea Bisericilor în ansamblul evenimentelor care au culminat cu soluţia finală.

Puternic atacată în legătură cu acest punct, Biserica catolică şi-a expus argumentele. Părintele iezuit Blet, istoric a cărui competenţă este notorie şi recunoscută printre colegii săi, le-a adunat recent într-o lucrare documentată pe baza

arhivelor Vaticanului[1]: dintre toate corpurile constituite care au căzut sub dominaţia nazistă, afirmă el, Biserica este cea care a salvat cei mai mulţi evrei. Părintele Biet evaluează numărul lor la 800000.
Enciclica *Mit Brennender Sorge* (martie 1937) condamnă în mod expres rasismul şi diversele idolatrii ale rasei, sângelui, naţiunii. Tăcerea[2] reproşată lui Pius al XII-lea se poate explica prin prudenţa şi grija pentru o eficacitate maximă; de exemplu, pentru a nu declanşa reacţii naziste şi mai ucigaşe, cum se întâmplase în Olanda atunci când episcopii înaintaseră un protest; pentru a salva un ţesut ecleziastic şi o reţea diplomatică ce permiteau să se acţioneze moderat în Germania, pe baza concordatului, şi mai energic în ţările satelit care nu fuseseră încă ocupate, ca Ungaria sau Slovacia; pentru a nu slăbi sistematic Germania în faţa ameninţării sovietice pe care Papa o considera, pe drept cuvânt, şi mai periculoasă pe termen lung pentru întreaga omenire decât nazismul. Se explică şi prin dificultatea de a da crezare celor câtorva informaţii care răzbăteau despre marele secret nazist, fiindcă ele erau (ca şi pentru conducătorii occidentali ai Marii Alianţe) incredibile. Pledoaria

[1] Pierre Blet, S.J., *Pie XII et la Seconde Guerre mondiale d'apres les archives du Vatican,* Perrin, Paris, 1997.

[2] Această tăcere nu a fost absolută. În mesajul său difuzat la radio cu prilejul Crăciunului din 1942, Pius al XII-lea declară: „Omenirea datorează această dorinţă de a readuce societatea la nezdruncinatul centru de gravitaţie al Legii divine în serviciul persoanei umane şi al comunităţii înnobilate de Dumnezeu sutelor de mii de persoane care, fără să fi greşit cu nimic, şi uneori doar în virtutea naţionalităţii şi rasei lor, au fost sortite morţii sau unei exterminări progresive." Într-un discurs ţinut la Sfântul Colegiu pe 2 iunie 1943, el declară: „Oricare cuvânt pe care îl rosteam, adresat autorităţilor competente în această chestiune, orice aluzie publică trebuiau cântărite şi măsurate cu cea mai mare atenţie, tocmai în interesul celor care suferă, pentru a nu le înrăutăţi, în ciuda voinţei Noastre, situaţia şi aşa gravă şi insuportabilă." Este o aluzie la denunţarea persecuţiei de către episcopatul olandez, în iulie 1942, urmată de arestări în masă ale evreilor şi de represalii împotriva evreilor botezaţi. Papa adaugă că „Vicarul lui Cristos, deşi nu cerea decât îndurare şi o întoarcere sinceră la cele mai elementare legi ale dreptului şi umanităţii, s-a aflat adeseori în faţa unor uşi pe care nici o cheie nu le putea descuia".

părintelui Biet, care trebuie ascultată cu atenţie, lasă totuşi nerezolvate două puncte.

Mai întâi, acţiunea Bisericii în favoarea evreilor demonstra prin stilul ei că îi privea ca pe nişte victime care trebuiau salvate în virtutea unei datorii *generale* a umanităţii şi a caităţii. Se simţea la fel de străină de ei ca şi ei de ea şi accepta această simetrie. Nu considera că nazismul, atacând poporul evreu, ataca astfel creştinismul în rădăcina sa încă vie; că atacând şi Biserica, nu era vorba de două crime diferite, de două sacrilegii, ci de unul singur, acelaşi. Faimoasa tăcere a lui Pius al XII-lea, care nu a fost atât de totală pe cât se spune, oricare ar fi motivele generate de prudenţă, justificate poate – cine ar fi în stare să judece asta, după o jumătate de secol? —, are, din pricina încărcăturii sale, o tentă mai puţin dramatică decât tăcerea la fel de deplină a conducătorilor politici ai Alianţei, care-i considerau pe evrei, chiar atunci când voiau să-i protejeze, ca pe nişte cetăţeni străini. Pius al XII-lea nu îi privea, aşa cum a făcut mai târziu Ioan Paul al II-lea, ca pe nişte „fraţi mai mari“ într-o credinţă unică.

Marcionismul teoretic era condamnat energic de Pius al XI-lea în enciclica din 1937, fără să considere totuşi oportun să facă referinţă la această veche erezie. Dar nu-i menţionează nici pe evrei, nu le pronunţă numele, şi această tăcere mi se pare şi mai frapantă decât cea a lui Pius al XII-lea, pentru că era liber la Roma şi într-un stat încă suveran. Condamnarea teoretică nu a împiedicat deriva practică a următorilor ani. Mai exact, crima nazistă descoperea brutal sământa de marcionism ascunsă şi învăluită în teologia obişnuită a Bisericii privitoare la raportul dintre evrei şi creştini. Evreii sunt relicva care mai subzistă, martorul lui *vetus Israel* de acum încolo caduc şi deposedat de moştenirea sa complet căzută în mâinile lui *verus Israel.* Astfel, evreii nu mai întreţin cu creştinii decât raportul ambivalent al unei amintiri arheologice, meritorie pentru că a pregătit venirea lui Cristos, vinovată pentru că nu l-a recunoscut şi l-a răstignit. Nu li se cuvenea deci decât o milă generală, dar echivocă, fiindcă ceilalţi străini de Biserică nu

meritau nici acest elogiu, nici acest blam. Atitudinea creştină din timpul războiului s-a modelat după acest echivoc, înclinând când de-o parte, când de alta.

Al doilea punct este următorul: în dependenţa acestui *estrangement* teologic în raport cu poporul evreu, Biserica, sau cel puţin personalul ei, a suferit stupefacţia minciunii ideologice.

Primul pas greşit a fost încheierea unui concordat cu regimul hitlerist. Era consecinţa unei carenţe de analiză politică. Regimul nazist era înţeles ca o formă agravată a regimurilor autoritare, despotice, tiranice, pe care Biserica le întâlnise deja, într-un larg evantai, în istoria sa milenară. Ea nu şi-a dat seama la timp de noutatea absolută a nazismului, chiar şi în raport cu fascismul italian cu care semnase în mod legitim un concordat ce-i garanta un *modus vivendi* provizoriu.

Or, concordatul îngrădea Biserica fără să angajeze în vreun fel regimul nazist. Biserica era menţinută într-o moderaţie exagerată de teamă să nu se piardă ultimele petice dintr-un tratat sfâşiat zilnic.

Al doilea pas greşit, antrenat în mod firesc de primul, e şi mai grav: acela de a fi trebuit să se ia în serios tabloul lumii impus de nazism. În documentele nunţiaturilor, pare de la sine înţeleasă realitatea „problemei rasiale“ şi distincţia dintre arieni şi nonarieni.

Există aici o regulă generală. Când eşti în conflict cu un regim ideologic, primul lucru care trebuie făcut şi linia care trebuie neapărat urmată până la capăt este să refuzi fără discuţie descrierea realităţii pe care o propune. Dacă intrăm în carusel şi acceptăm că există în această descriere o „parte de adevăr“, dacă admitem, de pildă, că există arieni şi nonarieni şi deci că se poate vorbi de o „problemă evreiască“, suntem pierduţi, iar voinţa nu mai ascultă decât de o inteligenţă falsificată. Nu mai rămâne decât să-i implorăm pe „arieni“ să rezolve „uman“ această „problemă“. În ideologie, „partea de adevăr“ care concentrează puterea de seducţie este însuşi locul falsificării şi tot ce poate fi mai fals. Această regulă e valabilă pentru orice ideologie,

îndeosebi pentru ideologia comunistă. Din clipa în care admiteai o descriere a realităţii aşa cum era ea împărţită între socialism şi capitalism, nu mai rămânea decât să implori simetric cele două „tabere“ să asculte de principiile generale ale moralei, deşi trebuia totuşi să recunoşti celui dintâi o superioritate de principiu fiindcă eliminase „exploatarea“.

Încă de la primul pas trebuie spus *nu*, trebuie refuzată orice discuţie. Altminteri, pierdem noţiunea falsului logic care se produce la al doilea pas, introdus printr-un *deci.* Tratatul de la Versailles a umilit Germania, *deci* trebuie luată cutare măsură pentru a rezolva problema evreiască, *deci...* până când, printr-o derivă insesizabilă a raţiunii, se ajunge la soluţia finală. Muncitorii sunt exploataţi, *deci* e necesară revoluţia, *deci...* etc. Trebuie să fugim de „partea de adevăr“, pentru că adevărul său cu aer indiscutabil este deja inserat într-un sistem logic dementţial.

Dacă ne este îngăduit să măsurăm cu suficient recul istoric rezistenţa intelectuală la nazism şi la comunism, suntem tentaţi să considerăm că rezistenţa creştinilor rămaşi credincioşi şi la adăpost de orice ispită şi compromis a fost bazată mai degrabă pe probitatea morală decât pe luciditatea inteligenţei. Printre rarii analişti ai perioadei celei mai acute, cea care se întinde, să spunem, între 1935 şi 1950 (Orwell, Koestler, Suvarin, Aron), întâlnim un număr relativ mic de gânditori creştini. Desigur, un Maritain, un Journet, un Gaston Fessard, un Karl Barth (dar acesta din urmă numai în ce priveşte nazismul) au găsit în siguranţa teologiei lor elementele care să le lumineze discernământul. La alţii, foarte numeroşi, buna întrebuinţare a raţiunii era dimpotrivă tulburată de reflexul religios. Credinţa, caritatea erau întregi, dar rămâneau paralizate de impurităţile doctrinei, de timiditatea şi insuficienţa muncii intelectuale.

Cu toate acestea, în vreme ce intimidarea comunistă avea să întârzie zeci de ani examenul de conştiinţă în ce o privea (nici nu a început cu adevărat), înfrângerea completă a nazismului, amploarea publică a crimelor sale au făcut ca de fapt conştiinţa morală şi teologică a evenimentului să fie

pusă în mişcare în sânul Bisericii imediat după război.

Cardinalul Ratzinger[1] declara recent (1996): „Este important că Holocaustul nu a fost comis de creştini şi în numele lui Cristos, ci de anticreştini şi ca fază prealabilă a exterminării creştinismului.“ Totuşi, adaugă imediat: „Dar asta nu schimbă nimic din faptul că unii dintre responsabili erau oameni botezaţi. Chiar dacă SS era o organizaţie de criminali atei şi chiar dacă printre ei nu se aflau creştini, fapt e că erau botezaţi. Antisemitismul creştin pregătise terenul până la un anumit punct, nu putem nega asta [...] Este într-adevăr un motiv de permanentă examinare a conştiinţei.“[2] Un punct remarcabil al acestei declaraţii este seriozitatea cu care e tratat misterul botezului. Cardinalul nu consideră că abandonarea credinţei şi a religiei creştine îi eliberează pe criminali de calitatea lor de creştini. Apostazia lor nu le anulează botezul şi deci Biserica, din care ei mai fac încă parte într-o oarecare măsură, obiectiv vorbind, nu se consideră absolvită de responsabilitatea ei. Dacă lumea c atât de suspicioasă când e vorba de calitatea de evreu a unui individ care totuşi nu se recunoaşte ca atare (în comunism, de exemplu), are dreptul să fie la fel de suspicioasă cu privire la calitatea de creştin a unui botezat apostat.

Biserica a transferat această responsabilitate îndeosebi asupra învăţăturii sale. Un document emis de Vatican în 1998 recunoaşte că, într-adevăr, conţinutul antiiudaic al tradiţiei sale celei mai vechi a pregătit terenul pentru un antisemitism rasist care-i este străin Bisericii.[3] În opinia mea, problema este corect pusă. Biserica e mai puţin vinovată de păcatele membrilor săi cât de învăţătura pe care le-a transmis-o şi care nu i-a pus suficient în gardă împotriva solicitărilor maligne ale circumstanţelor istorice. Dintre toate manifestările sale, învăţătura este cea care le guvernează pe

[1] Actualul Papă Benedict al XVI-lea. *(N. Red.)*

[2] Cardinal Ratzinger, *Le Sel de la terre,* Flammarion-Cerf, Paris, 1997, p. 242.

[3] Documentul Comisiei pentru raporturile religioase cu iudaismul, din 16 mai 1998, semnat de cardinalul Edward Idris Cassidy, preşedinte.

celelalte. Oameni ca marele rabin Jacob Kaplan sau ca Jules Isaac i-au făcut un eminent serviciu interpelând-o insistent asupra acestui punct. Ştim că de la conferinţa de la Seelisberg până la Vatican II şi mai departe, cu intermitenţe, ei au primit satisfacţie, „învăţătura dispreţului“ nu mai are curs.

Dar examenul de conştiinţă nu s-a oprit aici. Treptat, raportul cu evreii, privit la început ca o restabilire a păcii cu un partener exterior, s-a aprofundat concentrându-se asupra raportului Bisericii cu ea însăşi. Trebuia examinată propria sa tradiţie, propria sa interpretare a Scripturilor. Se descoperea că, în penumbra în care fusese menţinută chestiunea statutului evreilor şi al iudaismului după venirea lui Mesia, proliferaseră învăţături când false, când insuficiente, ale căror consecinţe insuportabile ieşeau acum la iveală. Ramificaţiile acestei învăţături se întindeau până departe în toate direcţiile în patrimoniul Bisericii şi îndemnau la o reechilibrare generală. Ea nu s-a încheiat. S-ar putea să sfârşească printr-un eveniment teologic la fel de important cum au fost, la vreme lor, conciliile din Niceea şi Calcedonia.

Unicitatea Şoah-ului

Numeroasele detalii şi amplele analize care compun eseul de faţă au fost necesare – dar cu siguranţă nu şi suficiente – pentru a aduce un început de răspuns la întrebarea pusă iniţial: cum trebuie înţeleasă unicitatea Şoah-ului?

Memoria creştină a nazismului, în aspectul său direct teologic, conduce în mod natural la recunoaşterea unicităţii Şoah-ului.

Au existat în vremea războiului, şi chiar imediat după război, voci care au interpretat catastrofa care s-a abătut asupra evreilor ca o confirmare a blestemului asociat poporului „deicid“. Cu greu s-ar fi putut împinge mai departe abjecţia. Dar din clipa în care nu i se mai imputa Israelului păcatul (absurd şi deja respins de catehismul de la Trento) „deicidului“, o altă figură trecea în prim-plan: cea a Slujitorului suferind din cartea lui Isaia, în care evreii

văzuseră dintotdeauna chipul Israelului, iar creştinii – chipul lui Cristos. De acum înainte, analogia celor două figuri era interpretată spre slava poporului ales. Mai mult, ea justifica unicitatea Şoah-ului prin luarea în considerare a unui singur criteriu, calitatea unică a victimei. Punctul de vederea teologic risipea orice confuzie posibilă cu un simplu masacru, sau mai curând, în imensa hecatombă a epocii, Şoah-ul era pus deoparte şi avea o semnificaţie diferită.

Nimic nu era mai banal în Imperiul Roman decât supliciul crucii. Imediat după revolta lui Spartacus, crucile străjuiau via Appia de la Roma la Campagna. Războaiele evreieşti ale lui Titus şi Hadrian au sfârşit prin ridicarea a mii de cruci. Evreii înşişi, atunci când gradul lor de suveranitate le dădea dreptul, foloseau câteodată acest mod de execuţie. Astfel, potrivit lui Iosephus Flavius, regele Alexandru Ianea a pus să fie crucificaţi opt sute de evrei în chiar inima Ierusalimului. Mesia a fost răstignit între doi oameni despre care Evanghelia precizează că au suferit mai mult decât el, aşa încât a fost nevoie să li se zdrobească picioarele ca să moară înaintea sabatului. Totuşi, creştinii consideră că Patimile lui Cristos nu pot fi comparate cu aceste execuţii de rutină, pentru că, oricât de cumplit ar fi supliciul oamenilor, el nu ne îngăduie să ne închipuim ce înseamnă pătimirea Dumnezeului făcut om; pentru că însemnătatea acestei pătimiri nu poate fi măsurată decât în raport cu planul divin privind creaţia. În mod analog, această incomensurabilitate singularizează poporul ales, care rămâne un instrument al acestui plan şi din care face parte Mesia lui Israel.

Creştinii dispun deci de o schemă teologică coerentă a Şoah-ului, care face în acelaşi timp dreptate sentimentului evreiesc al diferenţei şi popoarelor, creştine sau nu, care au trecut prin încercări comparabile, chiar asemănătoare. Între ele nu poate exista o „concurenţă a victimelor”. Fără să se confunde şi fără să se separe, ele se distribuie pe rânduri egale în inima suferinzilor inocenţi, uniţi într-o solidaritate de ordin teologic care rămâne în întregime de definit.

Într-adevăr, ceea ce pentru creştini se prezintă ca un

moment agonizant pe lunga cale a mântuirii le apare desigur evreilor ca o pură piatră de încercare. Unii evrei au respins cuvântul Holocaust pentru că, desemnând un sacrificiu, nu mai era potrivit pentru a numi acest paroxism dement al răului şi de aceea au preferat termenul neutru Şoah, „catastrofă”. Creştinii ar fi putut accepta cuvântul Holocaust fiindcă a fost trăit şi recapitulat, ca sacrificiu, de Mesia al lor. Neînţelegerea reciprocă privind acest eveniment nu se bazează deci pe o interpretare greşită sau pe o rea-voinţă, ci ţine de înseşi originile credinţei evreieşti şi creştine. Creştinii consideră că, în limita cognoscibilului, deţin o cheie. Dar ea nu are valoare decât în limitele credinţei lor. E respinsă de evrei, lucru pe care creştinii nu reuşesc să-l priceapă. Astfel, problema unicităţii Şoah-ului nu-şi poate găsi o rezolvare completă universal acceptată. Rămâne să înţelegem mai limpede această nehotărâre şi să o acceptăm.

Anexă

Discurs la Institut

Rostit cu prilejul şedinţei publice anuale
a celor cinci academii, 21 octombrie 1997

Memorie şi uitare a bolşevismului

Există astăzi un acord destul de răspândit, cel puţin printre membrii Institutului, în ce priveşte gradul de conaturalitate între comunismul de tip bolşevic şi naţional-socialism. Găsesc fericită expresia lui Pierre Chaunu: gemeni heterozigoţi. Aceste două ideologii au ajuns la putere în secolul XX. Ele îşi propun să construiască o societate perfectă, smulgând din rădăcini principiul rău care i se opune. Într-un caz, principiul malign este proprietatea, prin urmare proprietarii, apoi, cum răul subzistă şi după „lichidarea ca clasă“ a acestora, totalitatea oamenilor, corupţi de spiritul „capitalismului“, care se infiltrează până şi în partidul comunist. În celălalt caz, principiul malign este situat în rasele aşa-zis „inferioare“, în primul rând evreii, apoi, cum răul continuă să subziste şi după exterminarea lor, trebuie urmărit în celelalte rase, chiar şi în „rasa ariană“ însăşi, a cărei puritate e pângărită. Comunismul şi nazismul invocă în sprijinul legitimităţii lor autoritatea ştiinţei. Ele îşi propun să reeduce umanitatea şi să creeze un om nou.

Aceste două ideologii se pretind filantropice. Naţional-socialismul vrea binele poporului german şi declară că face un serviciu umanităţii exterminându-i pe evrei. Comunismul

leninist vrea de-a dreptul binele întregii omeniri. Acest universalism al comunismului îi conferă un imens avantaj asupra nazismului, al cărui program nu este exportabil. Cele două doctrine propun „idealuri înalte“, capabile să suscite un devotament entuziast şi acte eroice. Totuşi, ele dictează în acelaşi timp dreptul şi datoria de a ucide. Ca să-l citǎm pe Chateaubriand, de astă dată profetic: „În adâncul acestor sisteme se află un remediu eroic mărturisit sau subînţeles: acest remediu este de a ucide.“ Şi pe Hugo: „Poţi să-l ucizi liniştit pe acest om.“ Sau categorii întregi de oameni. Tocmai asta au şi făcut aceste doctrine, odată ajunse la putere, pe o scară nemaiîntâlnită în istorie. Iată de ce nazismul şi comunismul sunt criminale în ochii celor străini de sistem. La fel de criminale? Ca unul care le-a studiat pe amândouă, cunoscând culmile în intensitate ale crimei naziste (camera de gazare) şi în extensie ale comunismului (peste şaizeci de milioane de morţi), genul de pervertire a sufletelor şi minţilor operată atât de unul, cât şi de celălalt, cred că nu se pune problema să intrăm în această discuţie periculoasă şi că trebuie să răspundem simplu şi ferm: da, la fel de criminale.

Mă frământă următoarea dilemă: cum se face că astăzi, adică în 1997, memoria istorică le aplică un tratament diferit, mergând până acolo încât pare să uite de comunism? Nu e nevoie să insistăm asupra acestei inegalităţi. Încă din 1989, opoziţia poloneză, în frunte cu primatul Bisericii, recomanda uitarea şi iertarea. În majoritatea ţărilor care ieşeau din comunism, nu s-a pus problema pedepsirii responsabililor care uciseseră, privaseră de libertate, ruinaseră, abrutizaseră pe supuşii lor, şi asta vreme de două sau trei generaţii. Cu excepţia Germaniei de Est şi a Republicii Cehe, comuniştii au fost autorizaţi să rămână în jocul politic, ceea ce le-a permis să recucerească ici şi colo puterea. În Rusia şi în alte republici, personalul diplomatic şi poliţienesc a rămas acelaşi. În Occident, această amnistie de fapt a fost privită favorabil. Confirmarea *nomenklaturii* a fost comparată cu evoluţia thermidoriană a foştilor iacobini. De câtva timp încoace, presa noastră vorbeşte bucuros despre „epopeea comunismului“. Trecutul cominternist al partidului comunist,

expus şi documentat cu acte în regulă, nu-l împiedică absolut deloc să fie acceptat în sânul democraţiei franceze.

În schimb, *damnatio memoriae* a nazismului, departe de a cunoaşte vreo prescriere, pare să se agraveze pe zi ce trece. O amplă bibliotecă pe acest subiect se îmbogăţeşte în fiecare an. Muzeele, expoziţiile întreţin – pe bună dreptate – oroarea crimei.

Să consultăm pe Minitel serviciul de documentare al unui mare cotidian de seară. Să selecţionăm „subiectele“, grupate după cuvintele-cheie, care au fost tratate din 1990 până la 14 iunie 1997, ziua când am făcut eu verificarea: la „nazism“, 480 de ocurenţe; la „Stalinism“, 7; la „Auschwitz“, 105; la „Kolâma“, 2; la „Magadan“, 1; la „Kuropatî“, 0; la „foametea din Ucraina“ (între 5 şi 6 milioane de morţi în 1933), 0. Acest sondaj nu are decât o valoare indicativă.

Alfred Grosser declara în 1989, în legătură cu cartea sa *La Mémoire et l'Oubli*: „Ceea ce pretind este ca atunci când e cântărită responsabilitatea crimelor trecute să fie aplicate aceleaşi criterii pentru toată lumea.“ Desigur, dar e foarte dificil; astăzi aş dori, ca simplu istoric, nu ca judecător, *sine ira et studio*, să încerc să interpretez aceste fapte. Nu-mi fac iluzii că aş putea epuiza subiectul. Dar pot cel puţin enumera o listă nerestrictivă de factori.

1) Nazismul este mai bine cunoscut decât comunismul, pentru că dulapul cu cadavre a fost larg deschis de către trupele aliate şi pentru că mai multe popoare europene occidentale l-au trăit în mod direct. I-am întrebat adeseori pe studenţi dacă aveau cunoştinţă de foametea artificială declanşată în Ucraina în 1933. Nu auziseră niciodată vorbindu-se despre aşa ceva. Crima nazistă a fost în primul rând de natură fizică. Ea nu şi-a contaminat moral victimele şi martorii, cărora nu li se cerea o adeziune la nazism. Ea este deci reperabilă, flagrantă. Camera de gazare concepută pentru a extermina pe scară industrială o porţiune delimitată a umanităţii este un fapt unic. *Gulagul, Laogaiul* sunt învăluite în ceaţă şi rămân un obiect distant, cunoscut în mod indirect. O excepţie: Cambodgia, ale cărei osuare sunt astăzi

deschise.

2) Poporul evreu şi-a asumat memoria Şoah-ului. Pentru el era o obligaţie morală care se înscria în lunga memorie a persecuţiilor; o obligaţie religioasă legată de lauda sau de interogarea pasionată, de felul celei practicate de Iov, a Dumnezeului care a făgăduit să-şi apere poporul şi care pedepseşte nedreptatea şi crima, întreaga umanitate trebuie deci să fie recunoscătoare memoriei evreieşti pentru că a conservat cu sfinţenie arhivele Şoah-ului. Enigma se referă la popoarele care l-au uitat, şi voi vorbi despre asta ceva mai încolo. Să adăugăm că lumea creştină a trecut după acest eveniment la un examen de conştiinţă şi se simte atinsă în fiinţa sa intimă de această rană de neşters.

3) Perceperea nazismului şi a comunismului în câmpul magnetic polarizat de noţiunile de dreapta şi de stânga. Fenomenul este complex. Pe de o parte, ideea de stânga însoţeşte intrarea succesivă a claselor sociale în jocul politic democratic. Dar trebuie remarcat că promovarea clasei muncitoare americane a exclus ideea socialistă şi că clasa muncitoare engleză, germană, scandinavă, spaniolă, deşi tot mai puternică, a opus un refuz majoritar ideii comuniste. Doar în Franţa şi în Cehoslovacia, chiar înainte de război, şi ceva mai târziu în Italia, comunismul a putut pretinde că se identifică cu mişcarea muncitorească, devenind astfel unul dintre membrii legitimi ai stângii. În plus, în Franţa, istorici ca Mathiez, admiratori ai Marii Revoluţii, au pus în mod natural în paralel octombrie 1917 cu 1792 şi teroarea bolşevică cu teroarea iacobină.

Pe de altă parte, mulţi istorici antebelici erau extrem de conştienţi de rădăcinile socialiste sau proletare ale fascismului italian şi ale nazismului german. Iau drept martor cartea clasică a lui Elie Halévy *Histoire du socialisme européen*, scrisă în 1937. Capitolul III din partea a cincea este consacrat socialismului din Italia fascistă, capitolul IV – naţional-socialismului. Acest ultim regim, declarându-se anticapitalist, deposedând sau eliminând fostele elite, adoptând o formă revoluţionară, avea unele motive să figureze – lucru de neconceput astăzi – într-o istorie a

socialismului.

4) Războiul, încheind o alianţă militară între democraţii şi Uniunea Sovietică, a slăbit anticorpii occidentali împotriva ideii comuniste, care erau totuşi foarte puternici în momentul pactului Hitler-Stalin, şi a provocat un fel de blocaj intelectual. Ca să poarte războiul cu însufleţire, o democraţie are nevoie ca aliatul său să posede un anumit grad de respectabilitate; la nevoie, i-l împrumută ea. Eroismul militar sovietic căpăta, la îndemnul lui Stalin, o formă pur patriotică, îndărătul căreia se ascundea ideologia comunistă, trecută în rezervă. Spre deosebire de Europa Răsăriteană, Europa Occidentală nu a trăit experienţa directă a sosirii Armatei Roşii. Aceasta a fost deci văzută ca eliberatoare, la fel ca şi celelalte armate aliate, fapt pe care nici balticii, nici polonezii nu-l resimţeau ca atare. Sovieticii au fost judecători la Nürnberg. Democraţiile au consimţit la sacrificii foarte grele pentru a doborî regimul nazist. Ele n-au mai acceptat apoi decât sacrificii foarte uşoare pentru a ţine în frâu regimul sovietic, ba chiar, spre sfârşit, pentru a-l ajuta să se menţină, din dorinţa de stabilitate. S-a prăbuşit de la sine, peste propriul neant, fără ca democraţiile să se amestece prea mult. Atitudinea lor nu putea fi aceeaşi, judecata nu putea fi egală şi nici memoria imparţială.

5) Unul din marile succese ale regimului sovietic este că şi-a difuzat şi şi-a impus treptat propria clasificare ideologică a regimurilor politice moderne. Lenin le reducea la opoziţia *socialism-capitalism.* Până în anii ’30, Stalin a păstrat această dihotomie. Capitalismul, numit şi *imperialism,* îngloba regimurile liberale, regimurile social-democrate, regimurile fasciste şi, în sfârşit, pe cel naţional-social’ist. Asta le permitea comuniştilor germani să menţină echilibrul între „socio-fascişti“ şi nazişti. Dar, decizând aşa-zisa politică a fronturilor populare, clasamentul a devenit următorul: *socialismul* (adică regimul sovietic), *democraţiile burgheze* (liberale şi social-democrate) şi în fine *fascismul.* Sub numele de fascism erau reunite deopotrivă nazismul, fascismul mussolinian, diversele regimuri autoritare din Spania, Portugalia, Austria, Ungaria, Polonia etc. Şi, în cele din urmă,

extrema dreaptă din regimurile liberale. Exista o continuitate neîntreruptă între – de pildă – Chiappe şi Hitler, trecând prin Franco, Mussolini etc. Specificitatea nazismului era ştearsă. Mai mult, el era fixat la dreapta, asupra căreia îşi proiecta sumbra lumină. Devenea dreapta absolută, în vreme ce sovietismul era stânga absolută.

Uimitor este faptul că, într-o ţară ca Franţa, această clasificare s-a incrustat în conştiinţa istorică. Să privim manualele noastre de istorie folosite în învăţământul secundar şi superior. Clasamentul este în general următorul: regimul sovietic; democraţiile liberale, cu stânga şi dreapta lor; diferitele forme de fascism, adică nazismul, fascismul italian, franchismul spaniol etc. Este o versiune atenuată a vulgatei sovietice. În schimb, nu găsim prea des în aceste manuale clasificarea corectă, cea asupra căreia cad de acord istoricii de astăzi, dar care fusese propusă de Hannah Arendt încă din 1951, şi anume: singurele două regimuri *totalitare*, comunismul şi nazismul, tratate împreună, regimurile liberale, regimurile autoritare (Italia, Spania, Ungaria, America Latină) care ţin de categoriile clasice ale dictaturii şi tiraniei, repertoriate de la Aristotel încoace.

6) Slăbiciunea grupurilor capabile să conserve memoria comunismului. Nazismul a durat doisprezece ani; comunismul european, în funcţie de ţară, între cincizeci şi şaptezeci de ani. Durata are un efect autoamnistiant. Într-adevăr, în tot acest imens timp societatea civilă a fost atomizată, elitele au fost succesiv distruse, înlocuite, reeducate. Toată lumea – sau aproape toată lumea –, de sus până jos, a traficat, a trădat, s-a degradat moral. Mai grav, majoritatea celor care ar fi fost în măsură să gândească au fost privaţi de cunoaşterea istoriei lor şi şi-au pierdut capacitatea de analiză. Citind literatura opoziţiei ruse, care e singura literatură veritabilă a ţării, percepem o lamentaţie sfâşietoare, expresia mişcătoare a unei infinite amărăciuni, dar nu întâlnim aproape niciodată o analiză raţională. Conştiinţa comunismului este dureroasă, dar rămâne confuză. Astăzi, tinerii istorici ruşi nu se mai interesează de

această perioadă sortită uitării şi dezgustului. Statul, de altminteri, reînchide arhivele. Singurul mediu care ar fi putut fi purtătorul memoriei lucide a comunismului este cel al *disidenţei,* născută în jurul anului 1970. Dar ea s-a descompus rapid în 1991 şi nu a fost capabilă să participe la noua putere. Iată de ce proiectul *Memorialului* său nu a putut prinde rădăcini şi nici nu s-a putut dezvolta. Este efectiv necesar ca organul care are drept funcţie păstrarea memoriei să atingă o anume masă critică, prin număr, forţă, influenţă. Armenii nu au atins cu adevărat această masă critică. Şi mai puţin încă, ucrainenii, cazacii, cecenii, tibetanii şi numeroşi alţii, pe care nu-i mai pomenesc aici.

Nimic nu e mai problematic, după disoluţia unui regim totalitar, decât reconstituirea, în rândul poporului, a unei conştiinţe morale şi a unei capacităţi intelectuale normale. În această privinţă, Germania postnazistă se găsea într-o poziţie mai bună decât Rusia postsovietică. Societatea civilă nu avusese când să fie distrusă în profunzime. Judecată, pedepsită, denazificată de armatele occidentale, ea a fost capabilă să însoţească această mişcare de purificare, să se judece ea însăşi, să-şi amintească şi să se căiască.

În Europa de Est nu s-a întâmplat la fel, şi Occidentul are partea lui de responsabilitate în acest sens. Când comuniştii ruşi au transformat posesiunea generală a bunurilor în proprietate legitimă, când şi-au legitimat puterea de fapt prin sufragiul universal, când au înlocuit leninismul prin naţionalismul cel mai şovin, Occidentul a considerat inoportun să le ceară socoteală. Era cel mai prost serviciu pe care-l puteau face Rusiei. Ubicuitatea statuilor lui Lenin în pieţele publice din Rusia nu e decât semnul vizibil al unei otrăviri a sufletelor cărora le vor trebui mulţi ani ca să se vindece. În Occident, vulgata istorică lăsată de Comintern despre fronturile populare e departe de a fi estompată, învăluirea ideii leniniste în ideea de stânga, care i-ar fi îngrozit pe Kautsky, Bernstein, Léon Blum, Bertrand Russell şi chiar şi pe Rosa Luxemburg, face ca astăzi această idee să fie uneori asimilată unui avatar nefericit sau unui accident oarecum meteorologic al aceleiaşi stângi, iar acum, că a

dispărut, această idee rămâne ca un proiect onorabil care s-a sfârşit prost.

7) Amnezia comunismului, memoria nazismului se exasperează reciproc atunci când simpla şi dreapta memorie e suficientă ca să le condamne pe amândouă. Faptul că nucleul răului trebuie să se găsească în sânul său este, de secole, o trăsătură a conştiinţei occidentale vinovate. Au existat diferite opinii în ce priveşte această localizare. Răul a fost uneori situat în Africa de Sud a *apartheid*-ului, în America războiului din Vietnam. Dar a rămas întotdeauna centrat pe Germania nazistă. Rusia, Coreea, China, Cuba erau resimţite ca exterioare, sau împinse spre exterior în măsura în care lumea prefera să-şi întoarcă privirea de la ele. Vaga remuşcare ce însoţea acest abandon era compensată de o vigilenţă, o concentrare feroce a atenţiei asupra a tot ceea ce intrase în contact cu nazismul, în special asupra regimului de la Vichy sau, în zilele noastre, asupra ideilor perverse care supurează în unele nuclee ale extremei drepte europene.

*

Una din trăsăturile secolului XX este nu numai că istoria a fost oribilă în ce priveşte masacrarea oamenilor de către alţi oameni, ci şi că de fapt conştiinţei istorice – şi una se explică prin cealaltă – i-a venit extraordinar de greu să se orienteze corect. Orwell remarca faptul că mulţi au devenit nazişti dintr-o repulsie justificată faţă de bolşevism, şi comunişti – dintr-o repulsie justificată faţă de nazism. Acest lucru semnalează pericolul falsificărilor istorice. Suntem martorii unei falsificări pe cale să se nască, şi ar fi păcat să lăsăm moştenire următorului secol o istorie falsificată.

În concluzie, o speranţă şi o temere. A fost nevoie de ani în şir pentru ca omenirea să devină pe deplin conştientă de nazism, fiindcă depăşea limitele posibilului şi fiindcă imaginaţia umană nu era capabilă să-l cuprindă. S-ar putea să se întâmple la fel şi cu comunismul bolşevic, ale cărui opere au căscat un abis atât de profund şi care au fost protejate, ca şi Auschwitzul până în 1945, de neplauzibil, incredibil, inimaginabil.

Timpul, a cărui menire este să scoată la iveală adevărul, îşi va face poate şi de astă dată datoria.

CUPRINS

INTRODUCERE.....6

I Distrugerea fizică..... 15
Şase nume.....15
Exproprierea.....16
Concentrarea.....16
Operaţiunile mobile de ucidere.....17
Deportarea.....18
Execuţia judiciară.....21
Foametea.....22
Numele şi anonimatul.....22

II Distrugerea morală.....24
Inepţia.....24
Falsificarea nazistă a binelui.....27
Falsificarea comunistă a binelui.....34
Evaluare.....45

III Distrugerea politicului.....47
P*olitica de distrugere a politicului*.....47
Relicvele politicului.....48
Utopia.....49
Ţelurile nelimitate ale nazismului.....50
Ţelurile nelimitate ale comunismului.....53
Uzură şi autodistrugere.....55

IV Teologie.....59
Răul.....59
Demonul şi persoana.....61
Mântuirea.....63
„Biblismul“ nazist.....66
„Biblismul“ comunist.....69
Erezii.....71

V Memoria.....75

Uitarea „păgână“ a comunismului.....75
Uitarea creştină a comunismului.....76
Uitarea evreiască a comunismului.....78
Memoria evreiască a nazismului.....79
Memoria creştină a nazismului.....89
Unicitatea Şoah-ului.....96

Anexă Discurs la Institut.....99

Redactor
VLAD RUSSO
Tehnoredactor
DOINA ELENA PODARU
DTP
DUMITRU OLTEANU
Corector
OANA DUMITRESCU
Apărut 2007
BUCUREŞTI – ROMÂNIA
Lucrare executată la „UNIVERSUL“ S.A.